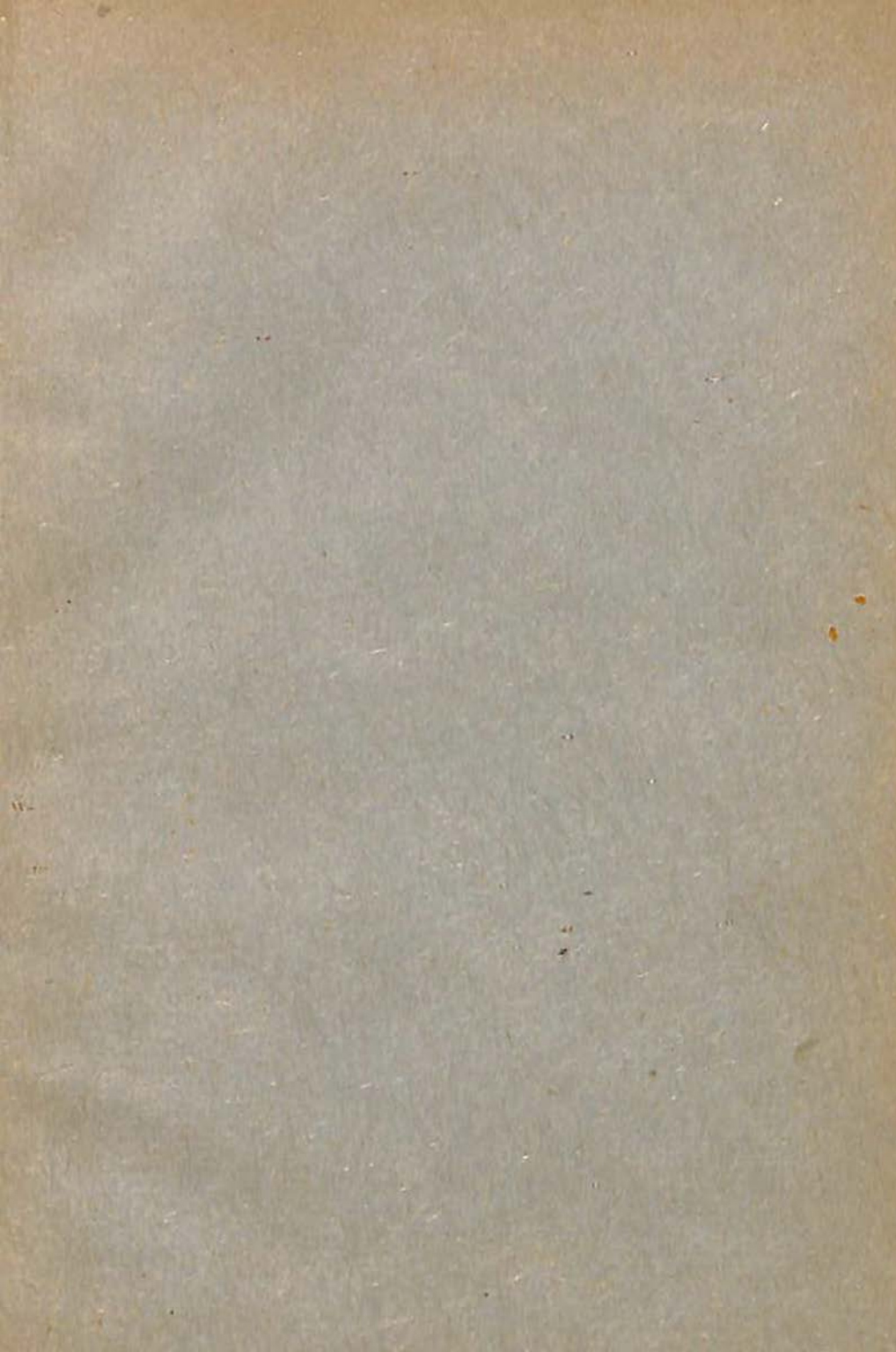

ԱՇՈՒՂ ՇԱՀՆԱԶԱՐ

891.99

6

ՀԱՅ ՀԵՐՈՍԻ ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՑ

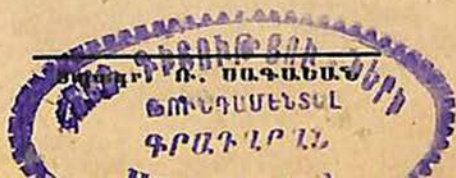
Լ. ՏՕԼՍՏՈՅԻ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆՈՎ

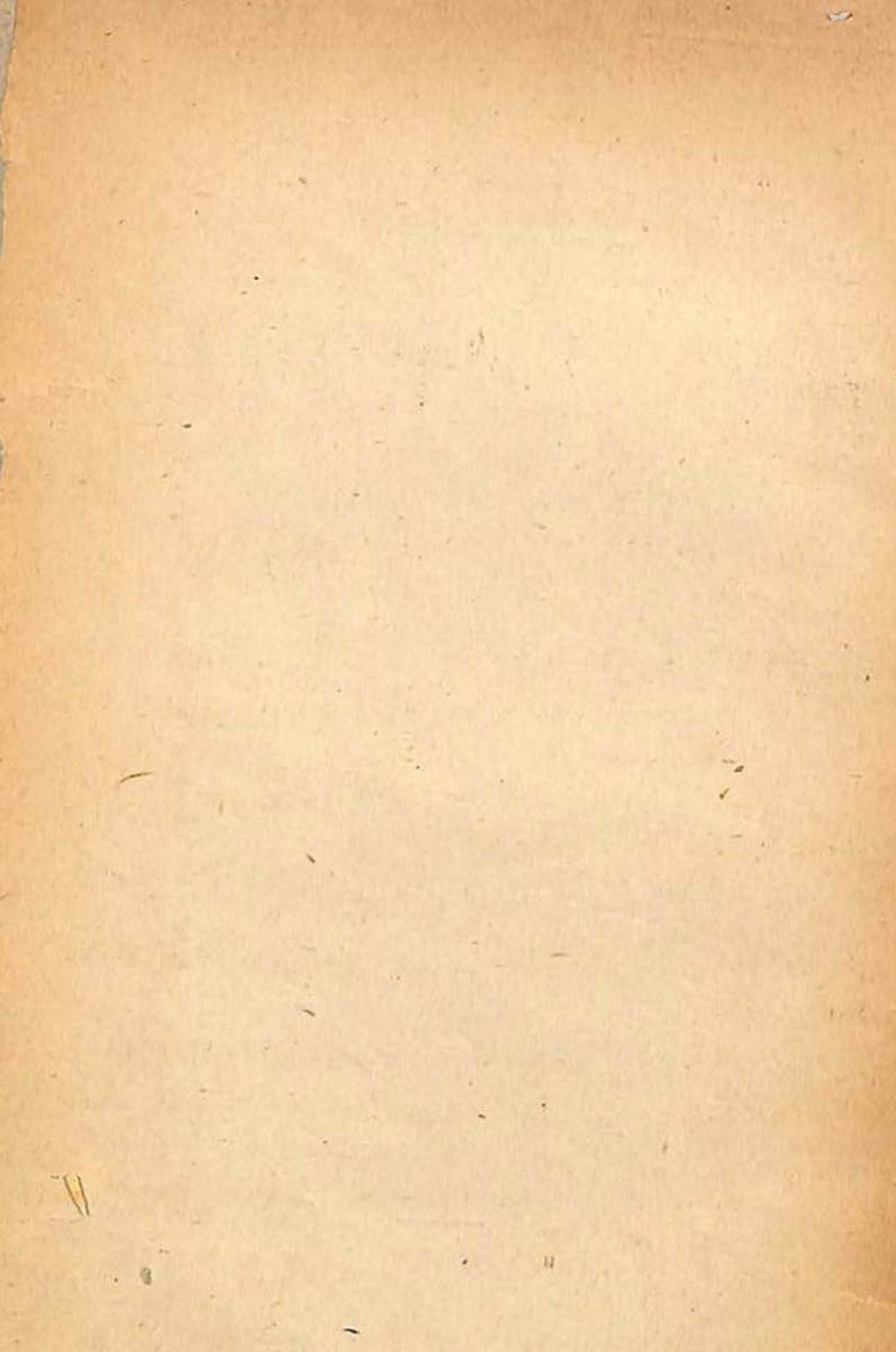

ՀՐԱՏՈՐԱԿԻԶ

Վ. Լ. Պ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ ՆՂԱՐԲ
Կ. ՊՈԼԻՍ

1909

Զ Օ Ն

ԱԶՆՈՒԱՇՈՒՔ

Պ. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱՆԴԱՇԵԱՆԻ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԵԾ ԲԱՐԵՐԱՐԻՆ

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

2 Յուլի. 1909

ԱՇՈՒՂ Մ. ՇԱՀՆԱԶԱՐ

Մանկավարժ. Ուսուցիչ.

ՀԱՅ ՀԵՐՈՍԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

Ա.

Երեկոյ էր, Վ. Գիւղի մէկ տան առաջ նստած էին մէկ Օրիօրդ-երիտասարդ, մերթ խօսում էին, մերթ թաղաւորում էր լուռ-ւոր, միմիայն լսում էին հեկկոցի ձայներ: Օրիօրդը ընդհատում ռութիւնը եւ ասում.

— Ուր պիտ գնա՛ս. իմ թանգագին, մի գնա՛ աղաչում եմ, թող քո տեղդ ուրիշը գնա:

— Ոչ, պատասխանում է երիտասարդը ինչպէս չ'գնամ, ես էլ եմ, ես էլ զգացում ունեմ. հայ երիտասարդը պէտք է անպատ-ւա զգացում ունենայ, դո՛ւ, իմ հրեշտակ, վերադարձիս սպասի՛ր, օթի՛ր, աղօթի՛ր ինձ համար: Եթէ ո՛ղջ մնամ, եթէ ողջ վերա-ունամ, այն ժամանակ միայն մեր նպատակները կ'իրագործւի:

— Իսկ եթէ չ'գա՞ս, եթէ քեզ սպա՛նեն, ինձ որի՛ն ես յանձնում գո՛ւթ. չեմ խղճում քո ծերացած ծնողներին, ինձ էլ չե՛ս խղճում. անխի՛ղճ, միթէ քո սիրոյ կրակով ինձ պէտք է այրե՞ս, մա՞շեմ:

— Ոչ, սի՛րելիս, մի յուզւիր, մի յուզւիր իմ հրեշտակ, ես խտել եմ գնալ, օգնել այն տառապեալ ազգին իմ կարեաց չափ. ո՛ղ իմ արիւնս էլ խառնւի այն միւս հերոսների արիւններին. պիտ յա՛մ, իմ արիւնը թափել այն նւիրական հողի վերայ, իսկ եթէ խտը ժպտայ երեսիս, ողջ վերադարձայ, այն ժամանակ դո՛ւ սրտով իրագործեմ նպատակս: Ա՛խ նպատակ, նպատակ, որի մէջ պարու-ւլումէ մէկ մարդու կե՛անք, մէկ թշառ մարդու կեանք: Ի՛մ նկագին, ճիշդ է շատ դժւար է քեզանից հեռանալ, սիրտս մաշ-ւում է, գլուխս պըտրտում երբ յիշում եմ որ պէտք է բաժանւեմ զանից բայց.....

Իմ անմոռան դու չ'կարծես որ քեզ կարող եմ մոռանալ, ոչ, եթէ պաշարուած լինիմ, եթէ ես ընկնիմ թուրքի անարգ գնդակից, անունը տալով պիտի մտնեմ գերեզման եթէ այն էլ լինի: Քո տունը տալով պէտք է վերջին շունչս փչեմ:

Ա՛խ անդու. թ գի՛շեր: Աստղերն էին նայում երկնքից իրենց կախար-չ աչիկներով, իսկ լուսինը նայում էր մո՛ւթը խաւար երկնքից լո՛ւռ, իմանայ եւ վկայ էր կանգնած հայդուկի ու օրիօրդի մէջ, դիտմամբ

իւր փայլուն շողերը ձգում էր այդ զոյգի վերայ, և անցորդները նշում էին հետաքրքրւած, ու պարզ կարողանում էին հասկանալ երատասարդի ճակատից եւ դժգոյն դէմքից, նրա վճռողական դէմքը. իմիւսի վրայից կարելի էր հասկանալ, որ նա՝ սիրոյ կրակով տանջւած ու մաշւած մի դէմք էր մի մեղամաղձոտ դէմք:

— Լսի՛ր, հոգի՛ս, մի՞թէ մենք չենք կարող ընդմիշտ միասնապէս մինչեւ յաւիտեան, և սիրոյ երջանկութեան մէջ կեանքը վսեմել:

Ձայնը, վշտի շեշտ ունէ՛ր, մէկ օրիօրդի սիրտ էր խօսողը մի յուսահատ օրիօրդի սիրտ իւր վառ զգացումներով:

Երիտասարդը յուզւած ընկճւած ձայնով պատասխանում է ոտս նաւորով:

— Ո՛հ ի՛նչ ծաղր, ո՛հ ի՛նչ ծանակ,

Պիտի նիւթեմ ինձ համար,

Թէ մոռանամ հայրենիքս

Սէրդ գրկեմ վշտահար:

Կռւում էին երկու սրտեր, մէկը՝ որ այրւած էր հայրենիքի սիրով թշւառ Հայաստանի կրակով, իսկ միւսը, միւսը անհատական սիրոյ որ բուն էր դրել դեռ նոր բացւած սրտի մէջ, ու տանջում է նրան, մէկը մէկից վառ, մէկը միւսից զգայուն:

— Լսի՛ր, սիրելիս, ասումէ երիտասարդը, դու ինձ խնդրուես որ չ'գնամ, մնամ այստեղ և իրագործեմ մի այլ ծրագիր: Միթէ ամուսնութիւնը այդպէս հեշտ էք կարծում. մէկը որ երիտասարդ մանաւանդ հա՛յ երիտասարդ, նա՝ ամուսնանալու ոչ մի բարոյական իրաւունք չունի մինչև որ իւր խղճի պարտքը չ'կատարի: Մենք չենք ցանկանում որ հայերը աւելանան, և ամբողջ տիեզերքը լցանքախտ, և թշւառ հայերով, առանց այն էլ ամէն երկիր լցւած թշւառ հայերով: Հայ երիտասարդը չպէտք է ամուսնանայ այլ պէտ է գնայ հեռու, շատ հեռու, Մասիս սարիցն էլ հեռու, դէպի՛ վառ պուրական, դէպի՛ Սանատրդէպի Սասուն, այն թշւառների լացող պէտք է առողջացնի իւր վերքերը, նոցա ուրախութեամբ պէտք հրճելի նրա վիրաւոր սիրտը. վերջապէս նա այնտեղ, այն արեալ դաշտում պէտք է ամուսնանայ թշնամու գնդակով: Ամուսնութիւն ի՛մ հրեշտակ, մէկ պատիւ է, յարգանք, այն էլ պատկանում է հայ երիտասարդին: Ա՛խ լսում ես, լսում ես այն ձայները, որ գոռում են

ի յերկտ անընդհատ իրենց անշուք հողաթմբերից, վրէժ, անէծք դաւա-
մկաներին, անէծք անզգայ Հային :

Կարող ես երեւակայել, իմ հրեշտակ, մէկ ըողէով որ ես անցնում
մեր գերեզմանների մօտով, կարծես թէ լսում եմ այն անշուք
երեզմաններից որոնք գոռում են «Մահ բռնակալին, մահ դահիճնե-
լս, հայ երիտասարդներ միք կուրանալ մենք դեռ չենք հանգստացել .
բիւն է հոսում Հայաստանի գետերով, մեր սիրտը դեռ վրէժի կարօտ
հանգստացրէք մեզ հայ ժողովուրդ» : Լսի՛ր սիրելիս, դու կ'հա-
ղելիս որ կայ մէկ սէր որ սէրերից վեհագոյնն է, կայ մէկ իդեալ, որ
մէն թշուառ մարդ պէտք է հետևի այդ իդեալին :

Եթէ կայ մէկ երջանկութիւն այն էլ՝ հայրենիքի, ազատութեան,
համադրութեան, և հաւասարութեան սէրն է, սէ՛ր որ սէրերից
մեծագոյնն է :

Ո՛ւմ համար ամուսնանամ ի՛մ հրեշտակ, ո՛ւմ համար տուն ու
դռն դնեմ, ի՛մ համար թէ՞ թշնամու համար :

Լսի՛ր սիրելիս Հայաստանում է՛լ չ'պղծւած օջախ չ'մնաց, Եկեղե-
սներ չ'մնաց, կոյս աղջիկ չ'մնաց, փչացան ա՛յն ամէնը, ոտնակոխ
լըին, հիմնահատակ արին խորտակեցին ա՛յն ամէնը որը՝ պատկա-
շւում էր հայ երիտասարդին, որի՞ համար սպրում է ժամանակակից
երիտասարդութիւնը : Թո՛ղ իմ մայրն էլ Անօյի նման, Չիչօյի նման սև
սղնի, ինձ համար դո՛ւ էլ սև հազիր իմ հրեշտակ, դո՛ւ էլ եթէ
որում ես ինձ հարազատ սրտով սպասիր իմ գալստեանը . եթէ ողջ
մայր կ'վերադառնամ, ու կ'կատարեմ, կ'իրագործեմ այն երկրոր-
ական ծրագիրը, որի համար դու ես սպասում :

Օրիօրդը իրաւ որ հասկացաւ գործի եղելութիւնը նրա սիրտն էլ
լատիկց հայրենիքի կրակով, նրա աչքին՝ երիտասարդը աւելի եւս
ուր եկաւ, որովհետեւ նա պէտք է ամուսնանայ, ո՛չ թէ սովորական
երիտասարդի հետ, որոնք իրենց օրերը, ժամանակները վատնում են
աղլութեամբ, այլ մէկ ուրիշի հետ, հայ հերոսի հետ, որի համար
անո՞գ է, մեռնել թշնամու դնդակով, ա՛նտէ՛ր, ա՛նտիրական սարերի
ուրջքին, ձորերի միջին, քան թէ մնայ տանը և սովորական եր-
անկութեան մատնուի այս աղտոտ աշխարհում : Օրիօրդը չէր խօս-
ւում, այլ լո՛ւռ մունջ նայում էր երիտասարդի կրակւած դէմքին,
որի վրայից կարելի էր հասկանալ, փրկութիւն, ազատութիւն, ա-

նէծք թշնամունս : Նայում է օրիօրդը և արտասուքը հեղեղի նմա
ողողում էր նրա՝ մարդարտեայ այտերը ու թափւում երիտասարդ
ձեռքերի վերայ : Օրիօրդը նայեց լուսնի վերայ մի այնպիսի հայացքով
որ կարծես ցանկանում էր յայտնել իւր նպատակը : — Մի լուսնի
անգութ լուսին, երանի քե՛զ, դու զգացում չունես, նայում ես ան-
տարբեր : Երանի քե՛զ լուսնի՛ն, մի քանի օրից յետոյ դու պէտք է
տեսնես այս հերոսին, լեռներում, դաշտերում, անտէ՛ր, անտիրա
կան : Լուսնի՛ն, քե՛զ եմ յանձնում իմ սիրելուն, խաւա՛րիս, մարի
այդ դժգոյն կայծերդ, եթէ անտէր անօդաշտպան թողնես իմ սիրա-
կանին : Երանի ձե՛զ հա՛յ կանայք, որ ունէք քաջ զաւակներ, թշւառ
Հայաստանի նախանձախնդիր զաւակներ : Մի քանի վայրկեանից
պէտք է բաժանւէին միմեանցից : Մէկը պէտք է դնար հեռու, շատ հե-
ռու, իւր բախտը պէտք է ձգեր իւր ճակատագրի վերայ, իսկ միւսը
պէտք է մնար, պէտք է սպասեր, պէտք է սև հազներ սպասեր իր հօր
տանը :

Մի քանի վայրկեան տիրել էր լուռ թիւնը, երկուստով էլ ընկել
էին մտածմունքի անյատակ ուղիւննի մէջ, իրենց բախտը որոնում էին
այնտեղ, իրենց բախտն էին փնտռում :

Երիտասարդը մօտեցաւ օրիօրդին, կցկաուր ձայնով արտասուքը
աչքերնին ասաց .

— Մնաս բարեաւ իմ հրեշտակ, կաց դու հանդարդ, անկասկած,
ուշ է արդէն դնա՛յ, աղօթիր ինձ համար, որ ողջ վերադառնամ
Իսկ ես իբրեւ բաժանման, նւիրականութեան մէկ ուխտ, պէտք է
երգեմ մի՛ երգ, որը ինձ պէտքէ մխիթարէ արեան դաշտում, իսկ
քեզ ձեր տանը :

Խաւարիմ ես ինչպէս դիչե՛ր
Իմ չորս կողմս փոթորիկ,
Չե՛մ, սիրում քեզ չե՛մ սիրում քեզ,
Ես սիրում եմ հայրենիք :
Այնտե՛ղ, անտե՛ղ անթիւ մայրեր,
Որդեկորոյս ծնողներ,
Նղբայրազուրկ անթիւ քոյրեր,
Թափում են սուք արցունքներ :
Ինձ մի՛ սիրիր, ինձ մի՛ սիրիր,

Ես չափ ու չափ փոխեւել եմ,

Առ թաշկինակդ աչքերդ սրբիր,

Ես քեզ սիրել կարող չեմ:

Մնա՛ս բարեաւ իմ հրեշտակ,

Սէրդ լինի ինձ խրախոյս,

Այլ արտասուքս ես պիտ թափեմ,

Ու դառն վշտերս սփռիմ:

— Ո՛հ ի՛մ սիրելիս, այսուհետեւ քեզ տեսնելու չե՛մ, ինձ հա-
ւէ այսուհետեւ աշխարհի ո՛չ մէկ զւարճութիւնը, ես անբախտ
անբախտ եմ այսուհետեւ կրակ-իր երկիր, քու զարդարձիր
դք, որ ես զո՛ն լինիմ դժոխքի բերնին: Սարեր ջա՛ն սարե՛ր, քա-
ղան քա՛րեր, մեռնիլ եմ ուղում, այլւիլ եմ ուղում:

— Մի յուզ-իր իմ թանկագին, ուրախութեամբ ճանապարհ դիր
որ կարողանամ ուրախութեամբ հետ գալ:

— Շատ լաւ, ի՛նչպէս ուրախութեամբ ճանապարհ դնեմ քեզ,
կիրոս քարի՛ց է ձուլւած: Ես կորցնում եմ մէկին, մի այնպիսի
ասարդի որ ինձ համար սուրբ էր, սաշտելի էր: Վերջապէս
դք խեղազարի պէս, սիրտը լեցւած սիրոյ հրդեհով, մօտեցաւ երի-
ւորդին, մնաս բարեաւ ասաց ու սկսեց ողբալ, կարծես գերեզ-
ներն էր գնացել, ու ողբումէր իւր մէկ կորցրած ազգականի վե-
րաժանեցան այնպէս ինչպէ՛ս հոգին մարմնից: Այս տեսարանը,
յաւալի տեսարանը կզգան այնպիսի մարդիկ որոնք ունեցել են
սրտում սէր ասած բանը և որոնք ճնշւել են այդ սիրոյ մէջ
նապարհ են դրել իրենց սիրելուն, մի այնպիսի ճանապարհով որ
ուցէ անդառնալի կ'լինէր:

Բայց ո՞վքեր էին այս հազադիւտ զոյգերը, կ'հարցնի անշուշտ
հերցոգը: Այդ զոյգերից մէկը Մարգար աղայի որդի Իգիթն էր
զժ անուն) առոյգ, միջահասակ, որ աւարտելով Գէորգեան շե-
անը աւարտել էր նաեւ Բեդերքուրդի մէկ Համալսարան և հե-
կ էր Մանկավարժական ճիւղին: Իսկ միւսը Տէր Ա. Ի աղջիկն էր,
որ Վարդուհին, որ նոյնպէս Գիմնազաւարտ էր ու հետեւում էր
հատկապէս ճիւղին:

Երկուսն էլ տխուր տրամադրութեամբ կ'վերադառնան իրենց
դու: Օրիորդ Վարդուհու այդ դրութիւնից մայրը հասկնումէ որ
հնչ որ բան է պատահել, ինչքան հարցնումէ բայց այդ երկուսեան

օրիօրէր ոչինչ չէ պատասխանում ու տխուր, տրտում, մօրը է գիշեր մաղթելով գնում է իւր առանցնասենեակը, փակում դռն ու սկսում լալ ու այդ դրութեան մէջ էլ ընկնումէ Մարիօնի գիրքը։

Իսկ միւս օրը պատրաստուած էր մի խումբ երիտասարդ, որ երեսնին դեռ մաղ էլ չէր բուսել։ Իգիթը յայտնում է իւր ծնողները որ դործով պէտքէ գնայ մի ուրիշ քաղաք մի քանի օր կ'ըացակա իւր հարազատ տնից իւր ծերունի ծնողներէր։

Մի քանի օրից արդէն անցնում էր Կովկասեան լեռներով խումբ, դա՛ Իգիթի խումբն էր։

Իսկ լուսինը նայում էր երկնքից իւր կեղծ, հեգնական ժպիտ յիշելով խմբապետի անցեալը։

Ահա մէկ բլրակ, երիտասարդները աշխատում էին հասնել բլրակի վերայ։ Լոյսը բացւելու վերայ էր։ Դրանք ցորեկը պէտք անցկացնէին այդ բլրակի վերայ, նրա խորշերում, որ մարդ չ'տեսէր, իսկ գիշերը պէտքէ գնային իրենց ծրագրած տեղը։ Հեռու երեւում էր գիւղեր, հայերի ու քիւրդերի խեղճ ու կրակ խոճիթն որոնց մէջից սլալում էր ճրագի աղօտ լոյսը։

— Տղերք ասումէ Իգիթը, ձեզանից ո՞րը կարող է գնալ հճարել, շատ քաղցած ենք, գոնէ կշտանանք, ո՞վ գիտէ, մթութեան մէջ թագաւորողը չարիքնէ, Աստուած գիտէ թէ ի՞նչ կարող է պատահել։ Լաւ է, հացի պատրւակով գիւղի ճանապարհները աչքի կացնէք, գիւղի գաղտնիքների հետ կ'ծանօթանաք որպէս զի նեղութիւն չ'քաշենք։ Երիտասարդներից երկուսը գնում է հաց ճարելու իսկ խմբապետը վերցնումէ իւր հրացանը, գնում մի քիչ հեռու և կերներից, պառկում է կանաչի վերայ։ Օրը շատ պարզ էր։

Նա աչքերը յառումէ լուսինը, որ կարծես թէ յիշեցնումէ այտիւր վայրկեանները, այն ցաւալի բոպէները։ Խմբապետը յիշումէ այն նւիրական երեկոյն, յիշումէ երգի այն տողերը որ ասում էր սէրդ լինի ինձ խրախոյս, այո՛, ևս պէտքէ խրախուսվիմ նրանէր յիշելով։

Յանկարծ լաւումէ գիւղի կողմից հրացանի դրաքոց։ Իգի կաթւածահարի պէս վաղումէ դէպի իւր ընկերները։

— Տղերք, մեր ընկերները պաշարւած են շո՛ւտ դէպի գիւլաւանց ժամաւաճառ լինելու։

Բոլորը մէկէն գրոհ տւին դէպի գիւղ։

Վերջին Մուրթ գիշերն էր... Հները սկսեցին ոռնալ, կարծես այդ կենդանիները ուզում էին հասկացնել իրենց ընկեր քիւրդերին՝ այս անասուն հիւրերի գալուստը։ Միւս կողմից էլ Հների հաջոցի ձայնին էլ լսեցան հրաշանների ձայնին, կատարեալ մէկ համերգ էր դարձած։ Եւ բէկը, այդ համերգով խրախուսւած հրամայում էր կոտորել խեղճ լիւրակ գիւղացիներին, բայց ի՞նչու, ի՞նչ նպատակաւ...։ Իսկ ինքը բազմել էր գիւղամէջի մէկ ծառի տակ քարի վերայ։ Ա. գիւղի գլխիներին կոտորել էր ցանկանում արիւնարբու բէկը. ո՞վ հրաման տուցէր հակառակելու, ո՞վ յանդգնութիւն ունէր, չկատարելու։

Մէկ ձայն էր լսւում, մէկ անուշիկ ձայն որ քարերին նոյն իսկ փոստեցնում էր իւր մեղամախճոտ ձայնով։ Գոռում էր գոչում մէկ անուշիկ — Աստուած սիրող օգնեցէք, տունս քանդում են, օջախս խլում են, իմ դարերով սուրբ մնացած օջախը։ Աղջկանս խնում են, Սրբուհի, հոգի՛ս, մի գնայ, թող ինձ սպանեն աւելը, թող իմ տունս քանդեն, քեզ չ՝ տանին։ Անգուցիւթ է, թաւանեցէք ինձ, ինչ որ ունիմ տարէք, ձեզ հալալ է, միայն իմ նամուսին մեք կաշի, իմ աղջկանս մեք տանի։ Աղջկանս եւս պահել աչքիս լոյսի պէս որ ահաբէկ բէկին փայլ լինի։ Աստուած սիրող օգնութիւն։ Աստուած, գոնէ դու խղճաւ։ Գոռում է խեղճ ծերունին։ Բայց ո՞վ պէտքէ՝ օգնութեան հաւնի, որի՞ տունն է խեղճաւ, որի՞ օջախը չ՝ քանդեցին, որի՞ վահանը հիմնահատակ չաւել։ Եթէ կար մի քանի աներ մոռացւած, չաւերւած, նրանք էլ սպառնում էին բոսլէ առ բոսլէ քայքայման, աւերման։

Յանկարծ տեսնես երկիրքը դրաքւեց, փալեաւ, կամ մէկ ամպ լեց, երկիրը ժաժկ եղաւ, տասնեակ հրացաններ մէկէն արաքեան։ Եւ Սուրբ Սարգիս Էռուարով ընկան աւաղակների մէջ յանսրծակի բերին։ Մեր հաղուկները, չ՝ նայելով քիչ էին բայց այնչա համազարկ տուին որ քիւրտերը կարծեցին թէ մի քանի հարիւր էին պաշարել են իրենց։ Կռիւր շատ տաք էր...։ Էլ միմեանց չէին նայում, այլ երկու կողմից էլ ոգեւորւած կռւում էին։ Քիւրդերը մի քանիսը գնում են շան պէս հեւալով ընկնում բէկի մօտ ու րսափահար ասում, «բէ՛գ, պաշարեայինք»։

«Կրակ» որոտում է բորենի բէկը։ Սկսում են նորից ոգեւորւել, ինչ, աղաղակ, կանանց, և երեխաների ձեչերի ձայները, խառնւած էին միմեանց և թնդացնում էին ամբողջ սարերը ու ձոռ-

քերը: Քիւրդները տեսնում են որ իրենց կողմից անընդհատ ըն-
հեն սխախելով տ'անում են իրենց վնասը շատ է, թողնում ու ք-
նում պատերազմի դաշտից, աւարը թողնում են թափթփւած
մէջ: Քիւրդերից սպանւածների թիւը աչքի ընկնող բազմութիւն
կազմում, այն ինչ հայդուկներից մէկը, թեթեւ վիրաւորւել էր թի-
քերի տասարդները այդ գիւղից վերցնում են իրենց համար,

ու պանիր գալիս են նոյն բլրակի վերայ նստում և հանգիստ
տով ճաշում, որովհետեւ առաջի արշաւանքը շատ յաջող էր և վ-

Այդ գիւղեր չհանգստացաւ Ա. գիւղը, ժողովուրդը սա-
մէջ էր: Երկիւղը մահաւան սարսափի պէս տարածւել էր այդ ու
ու կրակ գիւղի վերայ:

Իգիթը նայեց երկնակամարին, տեսաւ որ աստղերը չէին
քենց աչիկները մութը հորիզոնի միջից և նայում են այդ խեղ
կրակ գիւղերի վերայ որոնք անկում էին կոտորածի թալանիտ
ձեռքերից: Իսկ աստղերի աչիկները ինչպէս դաւաճանի աչի-
ցանկանում հասկացնել գիւղացիներին թէ իրաւացի է, դուք վի-
կոտ էք, իսկ վախկոտ մարդիկ առ հասարակ դուլումի են ենթ
դառնում: Իսկ ընտելիւնը, անգութ ընտելիւնը, չէ- ցանկաւ
իւր խաւար վերմակը վերցնել աշխարհի վերայից, այդ խեղճ ու թ
աշխարհի վերայից, որովհետեւ ամաչում էր երկինքը, ամաչու-
երկրից՝ իւր անգթութեան համար:

Նոյն երկնքի տակ է որ ապրում են բախտաւոր մարդիկ, իս
երկնքի տակ է որ ապրում է անողգայ և փառամոլ Եւրոպանը
նոյն երկնքի տակ է որ ապրում է բուրժուայ Ամերիկան: Այդ ու-
ղորը տեսնում է երկինքը, այդ անգութ երկինքը, որի՝ վեր-
քարդած միլիոնաւոր թշուա մարդկանց յոյս: Երբ այդքան ց-
ու արիւն կայ աշխարհում, և դու նրանց անխնամ աչքով ես
յում, ոչ գա՛հ պէ՛տք է, և ոչ Աստուած երկնքում:

Բ.

Լոյսը բացեցաւ : Դեռ Ա. գիւղի մէջ տիրում էր անհանգստութիւն . նորից լաց, կոծ, շիւան :

Լսւում էր որ քիւրդերը նորից պատրաստուում են յարձակում ործելու, թալանելու : Խեղճ ժողովուրդը սարսափի մէջ էր, սարսափում էին նաեւ քարերը, թփերը, դեռ արիւնի հոտը չէր կ'տրւել, եւ արիւնի հոտը չէր չորացել Ա. գիւղի փողոցներում, եւ անախտքէ նրան յաջորդել մի աւելի մեծ աղէտ, մեծ կոտորած :

Հաւի գլուխը դժւար էր կտրել, քան թէ մէկ հայի գլուխ : Գիւղը այդ սարսափով ընկճւած, մեր հայդուկները սկսել էին իրենց բացամիջները մաքրայնել և կարծես թէ սպառողական դրութեան մէջ էին : Խմբապետը, ուղղեց աչքերը դէպի բլուրի ստորոտը և ի՞նչ տեսնէ . գալիս է դէպի իրենց մի դէմք, վազում, հեւում, կանգնում, հանգստանում, նորից հետ նայում, ու աւելի մեծ ուժով վազում, մազլցում է քարերի վերայով : Մօտենումէ դէմքը, մէկ օրիորդ, մէկ հրաշալի գեղեցկուհի, մէկ Սասունցի հերոսուհի : Մազերը խուած ուսերի վերայ, մէկ երկար զգեստ հագած, ահա՛ նրա բոլոր հարատու թիւնը, որից կարելի էր հասկանալ որ օրիորդը, անկողնի լիջից էր փախած : Ճանգուտում էր օրիորդը, բռնում քարերից եւ հարձրանում էր իւր փրկարարների մօտ : Օրիորդը բարձրանում էր և իր հետ բարձրացնում էր իւր անարատութիւնը, իւր անմեղութիւնը, ցանկացել էր իւր պատիւը բարձրացնել բլուրի բարձրութեան :

Այս հանելուկը կարելի էր հասկանալ այսպէս . զեչերը ահագին աղետից յետոյ, յարձակւած են եղել ի միջի այլոց այդ օրիորդից տան վերայ, բռնաբարելու հերոսուհու պատիւը : Իսկ օրիորդը փախնում էր դէպի բլուրը, դէպի իւր փրկարարները :

Զգիտեմ թէ ո՞ր տեղից էր իմացել, որ արծիւը իւր բոյնը շինել էր այդ քարափների մէջ, և իր ձագերին տեղաւորել այն տեղ : Հասաւ օրիորդը չնչասպառ մի քանի վայրկեան, ամաչում և չէր խօսում : Յանկարծ ուշքի եկաւ և ասաց . «Եղբայրներ պաշարւած էք, այնչէք բլուրի միւս կողմում, գալիս են քիւրդերը էսկեարների հետ միացած» : Խմբապետը նայեց որ ճիշտ և թէ մի քանի վայրկեան

անտարբեր գտնւին կորած են յաւիտեան : Քիւրդերը տեսնում են խուժըր աներկիւղ կանգնած է սարի վերայ , սկսում են հրացանազարայց մեր երիտասարդների կողմից ոչ մի ձայն : Քիւրդերը բաւամօտեանում են և ցանկանում են որ չըջան կազմնն , և յանկարծակի ընեն , հայդուկներին : Յանկարծ լսում է Իգիթի բարձր ձայնը — դերք կրակ . ու սկսումէ կատարեալ կռիւ , պատերազմ : Չնայել մեր հայդուկները երեկոյեան կռից դեռ չ'հանգստացած յաջդուկէ մի ուրիշը որը կարելի է ասել որ աւելի սոսկալի էր : Իգի նայում տեսնում է որ Ա . դիւղից , դալիս են երիտասարդներ , ծեր պատանիներ , որի ձեռքում հին չախմախի հրացան , որին փայքար , երկաթ , խաճրկաթ , մի խօսքով ինչ որ ընկել է ձեռքերն առել ու վաղել են կռիւ դաշտը , որ թէ՛ աղատեն իրենց , թէ՛ հայդուկներին :

Բայց ինչ դարմանք : Իգիթը տեսնում է որ իրեն կպած , կռուումէ կը , կատաղարար գլորում է անյարգ վայրենի քիւրդերին , անխնայա՛ Դա՛ օրիօրդն էր Սասունցի օրիօրդը . քարից ծնւած , և ժողւից անուառած . դա Մարօն էր , օրիօրդ Մարօն :

Մարօն տեսնում է որ իւր ոտքերի տակ թաւալում է թուղաւթիայի դիակը , որ ընկել էր քաջ խմբապետի հրացանից , ամենաճարակիրութեամբ վերցնում է նրա հրացանը ու սկսեալ պատերազմել թշնամու դեմ առ դէմ : Այն փափկասուն սեռը որը այն դիտէ դուրդուրանք , փաղաքշանք , այսօր հրացանը ձեռք պատն'րազմում է թշնամու հետ . օգնում է իւր եղբայրներին . ալ կանապի սեռը որոնց մարդիկ կարծում էին թուլամորթ , վախկոտ այսօր նրանց սեռից մէջը ահ ու սարսափի մէջ է ձգել իր փայտ թուրքերին , և քիւրդերին :

Այն սեռը որ դիտէ միայն սիրելի , կամ սիրել , այսօր մոռացումէ սիրոյ երջանկութիւնը , սիրոյ յատկութիւնը , ուր սրտի թոյն թափում է իւր թշնամու վերայ , իւր պատիւը պաշտպանելու , իմ ցեղակիցների յարգանքը բարձրացնելու մեր աչքին :

Խմբապետը տեսնում է օրիօրդի քաջութիւնը , խրախուսւումէ քաջակերում , մանաւանդ օրիօրդի խրախուսական խօսքերը , որ ուում էր , դուռում էր արեան դաշտում . «Ախպրտի՛ք քաջա՛ց է եա՛ Սուրբ Կարապետ , տիրամէր դու օգնես : Այս խօսքերը խնդրա

ի աղաչանքի խօսքեր չէին, այլ՝ դայրոյթի, հրամայական խօսքեր Քիւրտերը սթափւելով տեսնում են որ իրենք՝ պաշարւած են, կսում են հետ հետ փախչիլ:

Քիւրտերի վնասը շատ զգալի էր, մօտ վաթսուէն հոգի: Իսկ հայուկներից երկու հոգի միայն, եւ երկուսն էլ թեթեւ վիրաւորւած: Բաւական զգալի կորուստ ունեցան: Ա. գիւղի երիտաւարդների կողմից, որովհետեւ փայտով ու քարով զէնքի դիմացը անգնելու շատ մեծ ուժ պէտք էր:

Արեան դեակեր էին կազմուել, որոնք յորձանք տալով գլորւում բլրակի վերայից դէպի ցած, դէպի ձորը ու ողողում նրանց՝ աւորւածների վէրքերը: Ա. գիւղի կանայք սեւ էին հագել, փեմ էին իրենց մազերը: Իսկ բնութիւնը, կարծես զգացել էր այդ առնների դրութիւնը, և իւր անգութ կուրծքը ճղելով, թափում անձրեւի հեղեղ, կարծես ինքն էլ էր լալիս այդ թշուառների հայ. կանանց լացը, արտասուքը, և անձրեւը խառնւած միմեանց, ավեր էին կարդում, անէծք էին կարդում չար թշնամուն, և իրենց հ. ուժոյ գլխին:

Ի՞նչ կուրք հանդարտեց: Իգիթը վերջրեց իւր ընկերներին, ու եկաւ ի՞նչ ատանալու. բայց՝ չ'կային թանկագին, և անմահ Յովհաննէս, և Կլիք ընկերները, բայց՝ նրանց տեղը կանգնած էր լեռնային ոգին, յաջ — հերոսահին: Օրիորդը մօտեցաւ վիրաւորւածներին, որոնք ընկել էին թշնամու անյարգ զնդակով, մօտեցաւ, մրմնջաց իւր խռոված շրթունքներով:

«Ախ, Հայի աշխարհ, մենչեւ երբ, մենչեւ երբ արեան վայր դառնաս:

«Ո՞վ է վճրել, որ Հայը դառնայ գերի անյարգ շէյթանի ձեռքում, միթէ՞ Աստուած, ոչ՝, չե՛մ հաւատար, միթէ՞ Աստուած այդ քան անգո՞ւթ է, որ իբրեւ ճակատագիր դրօշմել է Հայի ճակատին ստրուկ խօսքը:

«Ահ, ո՞ւր ես վրէժխնդրութեան Աստուած, եթէ կաս դուրս արի տապարէզ, բա՛ց աչքերդ, տես որ մենք ստրուկ չե՛նք, և չե՛նք յանկանում աղատութիւնը մութալ, այլ կուրի վերջանալ, կամ կուով փրկութիւն ստանալ»: Խօսում էր օրիորդը ոգեւորւում, իսկ երիտասարդները շարած նայում էին լեռնուհու դէմքին, թէ ի՞նչպէս

խօսքերը կարկուտի արագութեամբ թափւում էին նրա բերանից, ինչպէս մէկ հոկտոբրի :

Օրիորդը բարկութիւնից սկսեց լալ, և լացի հետ միասին . լառ էր այս կցկտուր խօսքերը, «Նայի՛ր երկի՛նք, նայի՛ր այս հերոսներ վերայ որոնք քո անգթութեան զոհը դարձան, կուեցին, քաջի պընկան. եթէ կաս իսկապէս արդարութիւն, դուրս արի օգնիր մեզ Աստուած ոխերիմ : Հայի Աստուած մինչ ե՛րբ քնես՝, բաց աչքերդ մենայիր, մեր կրօնը Եկեղեցին այս շներից ազատի՛ր :» Այս անէծք վերջացրեց ծունկ չոքեց երիտասարդների մօտ, անշունչ դիակներ մօտ : Իսկ երիտասարդները չըջապատել էին վիրաւոր ընկերներէն ու ողբում էին իրենց կորստեան մասին : Երիտասարդներից մէկը դեռ ողջ էր, բացաւ իւր ծանրացած աչքերը, բռնեց Իգիթի ձեռքը և նայեց դէպի օրիորդը, իւր վիրաւոր, աղերսալի ձայնով ցանկալի հուժէր էր գէթ վերջին անգամ խօսել, վերջին հրաժեշտ տալ իւր կուրկերներին . վերջապէս իւր վիրաւոր ձայնով ասաց «Օրի՛որդ, պա՛ռաւոր լի քոյրս, ես դեռ չէի կարծում որ այդ թոյլ ցեղից—սեռից, կրող են դուրս գալ մարտիկներ, կին մարտիկներ : Սիրելիս, թանկ գին քոյրս, ես հողեւարքի մէջ եմ, և ուրախութեամբ պէտք է վազեմ հողիս, որովհետեւ տեսնում եմ որ ինձանից թոյլ էակը կուռում թշնամիների հետ քաջութեամբ : Ընկերներ, սիրելի ընկերներ, կու՛ր ցէ՛ք, հետեւէք մեր օրինակին, առէ՛ք մեր վրէժը, պն ժամանակ միայն մեր ոսկորները կ'անդատանան» :

Այդ խօսակցութեան մէջ, կտրւեց պաշտելի ընկերոջ ձայնը, լըւում էր միայն խախուռ—որ կարելի էր հասկանալ,— մնաք բարեւո՛ւր, իմ սիրելիք, վրէժ թշնամուն, անէ՛ք դաւաճանին, կեցցէ Յեղափոխութիւն, փառք իւր Դրօշակին :

Ընկերներս սկսեցին գերեզման փորել, գերեզման, հաղուկի գերեզման : Հեռու իրենց ծնողներից, հեռու ազգականներից, հեռու բարեկամներից : Ա՛հ յանձն էին առել ազգի դատը պահպանել, այդ դարտով մեռնել . մեռան, զոհեցան ընկերները իրենց հետ տանեալով իրենց նպատակները, իրենց երիտասարդ սրտի մուրաղները : Պաշտպանեցին գերեզմանները երկուսին էլ միմեանց փաթաթած գերեզման իջեցրին :

Օրիորդը մօտեցաւ, իբրեւ կրօնական } աղօթք, մրմնջաց մի քան

նի խօսքեր «կրակէ՛ք, սարե՛ր, քու՛լ դարձէք ձորեր, երկինք ու երկիր ժեռ ու պինդ քարեր. մենք անգութ քիւրդից դադարգիւն եղանք մահւան սարսափից այս տեղերն եկանք, թէ այդքան ցա՛ւ, դարտ պիտի մոռցւի աշխարհում, ո՛չ, դա՛ն պէտք է, և ոչ Աստուած երկնքում» : Վերջացրեց օրիօրդը աղօթքը, աւելի շատ նզովքը, մօտեցան մի քանի կաթիլ արտասուք թափեցին անմահ մարտիրոսների հողաթմբերի վերայ ու սկսեցին գնալ, — չնայելով շատ դժւար էր հասնել այդ անշուք հողաթմբերից բայց պէտք է գնային, վրէժ հղւածելու. չէ՞ որ նա ասաց, այն անմահ հերոսը «Լ՛նկերներ առէ՛ք մեր ձրէժը, այն ժամանակ միայն մեր ոսկորները հանգիստ կ'լինին») :

Մոռացութեան սև ամօթը ճակտիս, չ'կշտացած վրէժի զայրոյթը չ'ւրճքիս, սար ու ձոր չափած այստեղ եմ ընկած. և պիտի համբու- ղում չիրիմները այն՝ Սուրբ Նահատակների, թողութիւն պիտ խնդ- նեմ նրանցից որ ազատութեան կռիւների մէջ — աւա՛ղ, չ'մնաց չի՛ ապրում եմ դեռ..... : Եւ գիշերները երբ անմահ Նահատակները կ'ըստում են միմեանց հետ, յայտնում են իրար իրենց վշտերը ու ցա- ւերը, նզովք են կարդում ամբողջ մարդկութեան գլխին, անգութ Լուսնայի գլխին : Իսկ մենք կենդանի այդ ահուկի պատերազմներից, չ'լիտի գնանք, ծունկ չոքենք, համբուրենք, աղաչենք որ ներեն մեզ, ներեն բոլոր հայութեանը : Հայ ազգը չ'գիտեր յեղափոխութեան ու- ժի մասին, ներելի է մի այդպիսի ազգութեան, որ դարերից ի վեր խարխալւած էր խաւարի և տգիտութեան մէջ : Գերմանական ա- ռածը ասում է «Ազատ դադափարը, ազատ հողին ազատ երկրի մէջ է ծնունդ առնում» :

Գ.

Ջարդը վերջացաւ : Խաւարը լիճաւ, լիճաւ երկնքից և ծածկեց աշխարհը :

Այն գիշեր մի հողեմաշ գիշեր էր, սոսկալի. . . խաւարը շատ թանձր : Ա. գիւղը ոչ թէ քնեց այլ մեռաւ : Փողոցներում մարդ չկար, տներում ճրագ չկար, ոչ մի ձայն, կենդանութիւն ցոյց տա- ւը այդ գիշեր, ոճիրներից մեծագոյնն էր : Իշխողը մահն էր, բո՛նի,

արիւնոտ մահը որ սարսափելի թեւերով սաւառնում էր, վեր վեր ազդում էր այն խեղճ ու կրակ գիւղերի վերայ, որոնք այդ օրը չ'տեսած բաներ տեսան : Բանի քանի օջախ մարեց, աչք չ'մնաց որ արցունք չ' թափէր, այժմ էլ մի սարսափելի լուսթիւն կար. ոճիրով լցւած խաւարում :

Ա. գիւղի փողոցները, բլուրի վերայ գերեզմանատանը լցւած էին դիակներ . . . դիակներ ահաւոր ու սարսափելի : Վիրաւորները իրենց աչքերը փակել էին դէպի երկինքը, դէպի անդուծ երկինքը և հայցնում էին թէ այսքան աղէտները ինչո՞ւ եղան, կամ թէ ո՞վ էր միջորդաւոր : Մի սոսկում կար այնտեղ, որ թափանցում էր ամէնից քայքայած մարդու երակների վերայ : Թշնամիները պահել էին տներուր, այնպէս, ինչպէս որսի շները իրենց աներում :

Ահա այդպիսի մի սոսկում էր տիրում խաւարում ուր առաջ խաղում մեր հայդուկային խումբը, անվախ, աներկիւղ, անցեալ մոռացած :

Գիւղին նոր էին մօտեցել երբ լաւեց մի ձայն, աղաղակ, և այն աղաղակի հետ լարձրանում էր բոց, կրակի, հրդեհի բոց, որ արում էր հայերի անշուք խրճիթները : Հայդուկային խումբը խելաւ դարի պէս առաջ էր խաղում, սար, քար, ձոր, չէին նայում դնուկն ու դնում, Հեռւից երեւում էին սուերներ, խաբրի նման փռուլած . ի՞նչ է արդեօք, ա՜հ փախչում էին . . . Թշւա՞ն ժողովուրդ մըմնջաց խմբապետը : Դէպքը վտանգաւոր էր ու սոսկալի :

Յանկարծ լսում է բարձր մի ձայն, գոռում էին հայդուկների հետեւից որ կանգնեն : Գիւրտ զինւորապետի ձայնն էր այդ : «Բիւ՛ս ահա՛» գոռում է զինւորապետը : «—Մենք ձեր աչք հանողներն ենք :» Պատասխանում է խմբապետը դայրացած : «Թէսլիմ, Թէսլիմ» գոռում է զինւորապետը : Այդ խօսքին իրրեւ պատասխան խմբապետը գոռում է «—Տղերք կաղմ եւ պատրաստ, կրակ :» Կրակ տալով, կռւելով մղում են քիւրդերին եւ թուրք էսկեարներին մինչեւ գիւղ : Դիւղ, միայն անունն էր մնացած, վառւում էր տներ, հարայ—հաբայ, ձայների մէջ կորնչում էր հրացանների պայթոցի ձայները : Բացի այդ ձայները, կար մի ուրիշ ձայն եւս որ սարսափեցնում էր. արդէն սարսափահար ժողովրդին . այդ բայդուշի ձայնն էր, որ կանգնել էր գիւղամէջի մեծ ծառի գլխին՝ ողբում էր իւր չարագու-

իակ ոչքը, որ կարելի էր հասկանալ նրա ողբից, զո՛ւլում, զուլումէ
պապառում խեղճ ու կրակ հայ գիւղացիներին :

Այդ երեկոյ բաւական կուելուց յետոյ, քիւրտերը տեսնում են
որ հետեւանքը վատ է, փախնում են թողնելով իրենց աւարը : Ա՛խ
սկալի իրողութիւն... : Իգիթը տեսնում է որ ինքը մնաակ է իւր
կու ընկերներով չկային միւս ընկերները :

«Նրանք էլ ընկել են» ասում է Իգիթը, ու վա՛յ տալիս իրեն
սին :

Ճարահատեալ Իգիթը վերցնում իւր երկու ընկերներին ու գնում
տառ : Ա՛հ ինչ զարմանք : Իգիթը տեսնում է որ ինքը կոմաց, կամաց
ըլանում, ընձուռնէ : Ընկերները դալիս են, հաւաքուած խմբա-
ւոր շուրջը, եւ սկսում են մխիթարել : Իգիթ, աչքերդ բա՛ց,
ըլի ընկերս, դու չէիր ընկձուռն քո կեանքի մէջ, գլխիդ մատաղ
հում է մի ուրիշը, գոնէ մեզ խնայիր բաց արա՛ աչքերդ : Իգիթը
հում է աչքերը, ցանկանումէ բարձրանալ բայց էլի թուլացած
հում է գետին : Ընկերներ ուրեմն ե՞ս վիրաւորւած... :

Ընկերները նորից սիրտ են տալիս, խրախուսում : Բայց Իգիթի
ին դառն էր, սիրտը վրէժով լցւած, նա դեռ մտնել չէր ցան-
կնում, չնայելով վերքը առանց դարմանի հետզհետէ վատանում
բայց ո՞ր տեղ պառկեր հանդստանար, ո՞վ պէտք է դարմաներ
նա վերքերը, մանաւանդ քաղցած ծարաւ :

— Ա՛խ երանի թէ մտնէի, երանի թէ այդ գնդակը կուրծքիս
մէջէր, արդէն վերջացած կ'լինէի : Բայց հիմա սարերի դռին, ձու-
երի միջին դաղանների փայ սլիտի դառնամ : Ա՛խ, մայր իմ հա-
ազատ, ո՛ւր ես ո՛ւր, սիրտս խորովի անուշդ յիշելով :

Ի՞նչ անէր Իգիթը, ո՛ւր դնար, արեան գետեր էին կաղձել
այդ գիւղում : Մարդկային արիւնի հոտը, արեան ձայների հետ
տառնում ասպականել էին օդը, միայն դալիս էր հեռու գիւղից՝
ների հաջոյի ձայնը, կուլի ձայնը, որոնք մարդկային դիակների
երայ կուռում էին, իրարու բերնից քաշքշելով, իրարու գգգզում
են : Վերջապէս Իգիթը ուշքի եկաւ. — Ընկերներ, օրիօրդն էլ ըն-
աւ, Կարօն էլ ընկաւ, ա՛խ այս ի՞նչ բաներ, գոնէ կարողանայինք
անել դիակները այն մարտիրոսների, տեսնէին գոնէ վերջին անգամ.
ասումա՛ծ, դու էլ դու՛թ չունիս, դու էլ ես օգնում զօրեղին, ուրեմն

ամէն ժամանակն էլ անդօրն է մեղաւոր :» Այդ խօսքերին, միայն գիշերային չար ոգիներն էին պատասխանում, դո՛ւ էլ ընկար սիրելի Իգիթ դու էլ: — Ընկերները քաղցած եմ. ինձ համար կարո՞ղ էք հաց ճարել. այնպէս էր կանչում ընկերներին, որ կարծես թէ մի քանի հարուր հոգու սպասելիս լինէր:

Ընկերները մի ակնթարթում թռնում են տեղներից ու գնում մօտակայ գիւղը, մի քանի ժամ դռները ծեծում, գիւղացիներից մէկը դուռը չի բաց անում, որովհետեւ չ'տեսնւած աղէտ ու զո՛ւլում տեսաւ այդ խեղճ ու կրակ, Խ. գիւղը: Վերջապէս մի քանի տներից հաց չեն կարողանում ճարել, որովհետեւ հաց չէին տալիս հագուստներին, իրենց թշնամի էին կարծում. ճարահատեալ, հայ և տառարդները գնում են մի քիւրդի տուն, ու յայտնում որ իրականները քանդեցին, թալանեցին, երեսանները քաղցած մնացին, իւր Աստուծոյ մէկ ճար, մէկ կտոր հաց:

Բարի քիւրդը տալիս է մի քանի թոնրի հաց և մի քանի կտպանիր. երիտասարդները խորին շնորհակալութեամբ հեռանում բարի քիւրդի տանից: Քիւրդը, որ մի քանի ժամ առաջ, հայի բնակն էր ծծում, երկու ժամ վերջը, ցանկանում է օգնել, թշուառ քաղցածին: Երիտասարդները հեռանում են Խ. գիւղից, դալիս Իգիթի մօտ: Իգիթը պատկած էր աչքերը ծածկած. նրանք կարծում էին թէ քնած է, բայց քնած չէ՛ր, Իգիթը մտածում էր, լո՛ւռ, մոռնջ մութ գիշեր էր, բացաւ աչքերը, նայեց երկնքին իւր անդօր աստղերով, և տեսնում է թէ երկնքի փոքրիկ կախարդիչ աչիկները ինչպէս են նայում իւր վերայ և միմեանց հետ խօսում, փախում: Մէկ էլ տեսնես աստղիկները դալիս են իրարու մօտ, հաւաքւում, տեղի էլ փախւում գնում աւելի հեռու մի աստղի մօտ ու յայտնում, որ Հաւաքտանը կրակ է ընկել. այբւում է նայի՛ր, նայի՛ր և ա՛յն հերոսին, որը ուժասպառ է եղած, արիւնաքամ լինելուց: Իգիթը փախւում է ինքն իրեն, խօսքը ուղղելով դէպի աստղերը. «անգո՛ւթներ դուք այն ժամանակն էլ՝ էիք նայում ինձ վերայ, նայում էիք մեր սուրբ սիրոյն և հիմայ էլ էք նայում լո՛ւռ մոռնջ, և անհոգ, յիշել տալով անցեալը, այն նւիրական անցեալը, այն պատմական անցեալը:»

Յանկարծ լսում է մէկ հրացանի ձայն, բայց Իգիթը նայում էր

նախադրելով պաշարել էին նրան, բայց ինչ անել, քանի որ վիրաւորւած էր, վէրք, որի պատճառաւ, հազարաւոր մարդիկ գերեզման են լինել: Մէկ էլ լաւեց հրացանի ձայն: Վերկացաւ Իգիթը վերցրեց իւր ձեռքանը, ցանկանում էր ելնել, գնար այդ աւաղակների առաջը կրտսէր, բայց ոտքերը չէին ցանկանում հնազանդիլ հերոսին, նորից ելքում էր ցած: «Ընկերներ» դուռում է մի քանի անգամ հերոսը, Իգիթը ընկերները հրացանները կայքած կուրծքներին, ամուր բռնած զենքով, անուշ քունի մէջ էին ընկել: որովհետեւ անընդհատ կռիւսից, բոլորովին յոգնել էին, կտրիչները:

Չ'խօսեց հերոսը. նորից ականջները սրեց զէպի ա'յն կողմը, որ աղմուկը որ գալիս էր հրացանի ձայնը:

Իգիթը յիշեց, յիշեց այն տաք կռիւները, որ ինքը զլուխը կորսելով ընկել էր թշնամիների հետեւից, յիշեց նաեւ որ մէկ տաք բան լինելու իրեն, վիրաւորեց ոտքի ամենավերից, որ ծակելով անցաւ երկու ոտքերից միջից, ամործիքների մօտով, յիշեց այն պաշտելի հեռավորահին որ ընկաւ իւր գիւղի կռիւներից: Նա անցեալը յիշելով, նրա էր թռչում իւր տեղից, առնում հրացանը, բայց էլ ի ընկնում իւր, վերջին յուսահատութեամբ կամաց, կամաց, հեռացան այն բուրդ յոր, այն բոլոր պատկերները իւր աչքից. մնաց միայն մի պատկեր, էլ չընաղ կոյսի պատկեր, որի գծագրութիւնը ամենահամեստութեամբ պատկերացած էր նրա առաջ, նա յիշեց օրիօրդի այն խօսքերը որ ասաց նա, այն մեռելային դրութեան ժամուն, որ պէտք է անժամուէին միմեանցից «Եթէ գնաս, էլ չ'գաս, եթէ սպանե'ս, եթէ կանտարկե'ս, ինձ որին ես յանձնում անդուլթ...»: Նա ցանկանում էր էլի մի քանի վայրկեան պահել նրան իւր յիշողութեան մէջ: Նա անկանում էր վայելել անցեալի փառքը իւր յիշողութեան աշխարհում: Դա մէկ երկնային պարզեւ էր որ նա ցանկանում էր վայելել տարաբախտ հայրենիքի սեղանում, փրկութեան սեղանում:

Յանկարծ, խելագարի պէս վեր թռաւ տեղից ու բարձր ձայնով արտասանեց. — Մի անիծիր ինձ իմ հրեշտակ մի անիծիր, այլ օրհնիր: Ես քեզ մի այնպիսի սրտով եմ սիրում որ չէր կարող սիրի ոչ մի անհատ այդպիսի մեծ սիրով: Յիշի'ր, յիշիր ինձ, եւ յոյսդ մի կտրեր ինձանից, եթէ բախտը ժպտայ երեսիս, եթէ առողջանամ, եթէ վերադառնամ, մենք կ'ուրախանանք այս խարդախ աշխարհում:

աղօթի՛ր, իմ հրեշտակ, աղօթի՛ր, առ այժմ հեռացիր իմ աչքից, և երեւակայութիւնից. մնաս բարեաւ:

Այն երիտասարդը որ միայն սպանել գիտէր, այն երիտասարդը որ միայն թշնամուէն ահ ու սարսափի մէջ ձգել գիտէր, արտաքին քրքրեալ աչքերից հեղեղի պէս թափուում էր ինչպէս մի փոքրիկ երեխայի քանի Այնքան արիւնաքամ էր եղել, որ բոլորովին ուժասպառ եղաւ: Եւ իւր մշտնադճոտ ձայնի մէջ լսելի էր լինում այս խօսքերը. «Մի անգամ քեզ հետ մի անգամ երբ ինչ, ի՞մ հրեշտակ, այլ օրհնիր»:

Լոյսը բացւելու վերայ էր, գալիս էր ձիւս ոտքերի ձայն, «Հիշէ՛յ», գոռում է քիւրդ աւագակը. պատասխան չկայ, միայն վայրենի ձայնի արձագանքն է լսում: «Հիշէ՛յ, հիշէ՛յ» կրկնում է աւագակը, էլի պատասխան չկայ: Աւագակապետը կարծում է թէ գաղտնիքներ են հաւաքւել և «Գեաւուր»ների դիակներն են անուշանոց Բիւրա Գիւրաթը մէկ անգամ ձգում է իւր հրացանը, ու շարունակում ձայնապարօ: Բայց անյարգ թշնամու գնդակը, զուր չէ վրիպում. Իգիթը կանչում է իւր ընկերներին. — Ընկերներ՛ս, արթնացէ՛ք, սկսե՛ք թննում է ընկերներից մէկը, բայց միւսի անունը որ Մասիս էր (կեանք անուն) պառկած էր անշունչ... Այստեղ նորից կրնում եմ իմ սիր, խօսքերը. եթէ անզօր է այս Աստուածը աշխարհում, ոչ Գահ պէտք է, և ոչ Աստուած երկնքում: Մի քանի վայրկեանից յետոյ Իգիթը գտնւում էր մէկ բարեպաշտ մարդու տան, որոնք դարմանում էին նրա վէրքերը:

Խրճիթում պլպլում էր ճրագի ազօտ լոյսը, բարեպաշտ մարդը ահապաղ էր Իգիթի դժգոյն դէմքի վերայ եւ նայում էր աղանուշի թեամբ «Ա՛խ շատ երիտասարդ է», ասում է ինքն իրան այդ բարեպաշտ պաշտ մարդը: «Ձեռք լսում է հիւանդի ձայնը»: Բարեպաշտ ծերունիներն ջուրը գաւաթով կպցնում է հիւանդի չորացած շրթուքներին: «Ես... որտեղ եմ...» «Բարեկամի տան, սիրելիս, բարեկամի»: «Բարեկամ... չկար... այս... գիւղում... ու... դարկեցի... հայի... հայ... չ... տւին անիրաւներ... ան... խիղճներ... իրենց... ք... համար... իրենց... համար... էլի... չեն հասկանում... անիրաւներ... «Մի կտոր հաց չեն տո՛ւել, մրմնջում էր ծերունին: Իսկապէս անիրաւներ են եղել»:

«Ընկերներս... ես... վիրաւորւած... թռչուն... եմ... երա...»

էր
հիմակից... բաժան... ւած... ինձ... վիրաւո... րեցին... հեռու...
հնձորից... եմ... հեռու... էլ չեմ կարող... գնալ ընկան... ընկեր-
քով ու... յաւիտիական... ցաւը սրտերին... անէծքը... շրթունք-
ն ին :

Դ.

Բայց ո՞վ էր այդ բարեպաշտ մարդը որ այդ հերոսին տարաւ
որ տունը, իւր օջախը, և ցանկացու իւր պատուական յարկի մէջ
գէշկել այդ ազատութեան մարտիկինն Դա Հայրապետն էր Խ. գաւառի
առաջնորդ, և իւր կեանքը անց էր կացրել բարեգործութեամբ : Գիւ-
նեկացիք նրան ասում էին բարեպաշտ Հայրօ : Ահա այդ մարդը որ
այլ լել էր միւս օրը իւր աղգականի գիակը այդ բլուրի վրայ գտնելու
կոնտուելու : Չկարողացաւ, չկարողացաւ գտնել իւր աղգականին,
որ կեաւ որ մէկ երիտասարդ ընկած է կանաչների մէջ, հասկացաւ որ
այդ վիրաւորը սպորական վիրաւորներին չէ նմանում, փամփուշտ-
ները խաչաձև ձգած, որ կազմում էր երիտասարդի կուրծքի զարդը :
Մօտեցաւ. «Վահ իմ աչքի լոյս իմ արեւ հերոս, չլինի դու ես
կ'իգիթ ասած քաջը որ մեր դաշտում, սարերում, գիւղերում ահ
ու սարսափ ես ձգել : Ես քեզ պէտք է տանում իմ տունը իմ յարկի
տակ : իմ անշուք խրճիթում, կամ քեզ կ'առողջացնեմ կամ քո
պատճառաւ իմ ծերացած մարմինս, ծերացած հոգիս պէտք է վտան-
գի ենթարկեմ : Վերցնում է հերոսին, դնում մէկ տեղ պահում,
մինչեւ երեկոյ մութը ընկնելուն պէս, բերում է մէկ կողով, դնում
մէջը ու տանում իրեն տանը. պատուիրում է իւր հարսին, խաթու-
նին, որ լաւ նայեն ու առողջացնեն : Անբողջ երեք ամիս պահում են
հերոսին, առողջացնում նրա այնքան վտանգաւոր վէրքերը՝ պառա-
ւական դեղերով և պառաւական բժշկութեամբ : Բաւական առողջացել
էր Իգիթը : Տանից դուրս էր գալիս քիւրտական տարաշով, գնում դաշ-
տերը, լեռները, հերոսական փորձեր կատարում որ տեսնի թէ արդեօք
վէրքերը բոլորովին անցա՞ն, թէ դեռ նեղութիւն կը պատճառեն նրան :
Տեսաւ որ էլ վտանգ չկայ իւր վէրքերից, գնաց Դաւորիկ, հաւաքեց
բաւական ընկերներ : Մէկ գիշեր հիւր մնաց այն տեղի Տէր

Գաբրիէլի տանը, որ գտնուում էր Փռւխ թաղում, ուր եւ ծանօթացն
թացաւ դաշնակցական ընկեր, Սասունցի Մ. Ռշդունուն:

Աշնային սկիզբներ, Իգիթը հաւաքում է նոր զինւորներ ու ս
տրաստուում է նորից յարձակում գործելու: Լսում է որ քիւրդ
պէտք է յարձակում գործեն Խ. գաւառի վերայ. պէտք է աւել
Մշոյ դաշտը: Նորից լուրեր, չարագուշակ լուրեր:

Տղերք, ասում է Իգիթը, վաղը պէտք է գնանք Մուշ —
պաշտելի վայրը, և օգնութեան պէտք է հասնինք մեր եղբայրներ
համաձայն էք թէ ո՛չ: Բոլորը համաձայնութիւն են յայտնում: Բ
րեմն առաւօտեան անպատճառ պէտք է արշաւենք...:

Աշնանային գիշեր էր. բաւական ցուրտ: Տեղ տեղ երևում
նոր եկած ձիւնը, որոնք լուսնի շողերի տակ գոհարի քարերի
պսպղում, ու պլպլում էին: Հայդուկային խումբը առաջ էր շարժւ
ուրախ առանց երկիւղի: Ահա մէկ մեծ ձոր, և այդ ձորի մէջ նը
տած է հովիւը ու իւր բլուրով երգում մի մեղամաղճոտ երգ: Ի
ոչխարները այդ ձայնի ազդեցութեան տակ, ուրախանում, գլուխ
ները կախ ձգած, մոռացել էին իրենց որոճը ու եկել հաւաքւել էին
չորանի գլխին: Տղերք, ասում է Իգիթը մենք սրանից էլ լաւ տեղ
չենք գտնի, եկէք հանդստանանք, մի ժամ դռնէ, ու այնպէս շարու
նակենք մեր ճանապարհը: Իսկուում է հայդուկային խումբը. նըս
տում են խոնաւ կանաչի վերայ, ու աչքերը, ականջները ուղղու
դէպի այդ մեղամաղճոտ ձայնը: Յանկարծ հովիւը ձգում է բերնի
իւր «բլուրը» (Սրինգը) հէյ - հէյ - հայ - հայ, գոռալով, հաւաքու
ններին, ու գնում, վաղում դէպի ձորը: Այդ տեսարանից պարզ ե
րևում էր որ դալ էր ընկել ոչխարների մէջ:

— Տղերք, ասում է Իգիթը. այս նշանը լաւ նշան էր, վեր
կացէք գնանք, անպատճառ մէկ վտանգ կայ այն խեղճ ու
կրակ գաւառի վերայ: Եւ Սուրբ Կարապետ գոռային, ու սկսեցին
շարունակել իրենց ճանապարհը: Դա՛շտ, անծայր դաշտ: Ո՞ր կողմէ
նայիս մոռելութիւն է տիրում դաշտերում, չատ տեղ մարդիկ վա
խեցել են որ դուրս գան ու տէր դառնան իրենց ցանքին:
Ցորենները, չորացել են և գլուխները կախել էին, միայն լորը, եւ
դաշտային թռչունները տիրացել էին այդ անտէր դաշտին:
Լուսինը ի՛նչպէս քսանը հինգ տարեկան երիտասարդ լուսաւորել

իւր սիրած աշխարհը, և լուսնի լոյսով կարելի էր նշմարել մէկ
նա, կեանքի և մահու կռիւ: Ողնին իւր քնից ելած գնացել էր
բունի մօտ մարազ էր մտել, յանկարծ օձը սողալով գալիս է որ
ի իւր բոյնը, ողնին բռնում է նրա պոչից, օձը շատ է աշխա-
ծմ որ աղաոււի, բայց չէ կարողանում: Օձը պտոյտ է անում,
կաքւում իրար վերայ, իրեն վերցնում իւր ամբողջ մարմնով ու-
լ ձգում ողնու վերայ, բայց փշերը չեն թողնում որ խայթի
տուն որ ինքն էլ աղաոււի: Այնքան իրեն խիումէ ողնու փշերի
շրջ, որ անշնչացած ընկնում է գետին:

Այս ամբողջ տեսարանը տեսնում է խմբապետը ու գլուխը շար-
մա: Այս տեսարանն էլ գէշ չէր ասում է խմբապետը, ուրեմն շտա-
պոնք որ քանի լոյսը չէ բացւել: Ահա՛ և Խ. գաւառը: Իգիթը ար-
ան ծանօթ էր այդ գաւառի հետ որովհետեւ միննոյն գաւառում էր
իւր ընդ մէկ սոսկալի անցեալ ունեցաւ:

Եւ Լսւումէ որ դադանի որջից նոր «Ֆէրման» է դուրս եկել,
հրամայելով որ կոտորեն Հայերին: Կարծես թէ քիչ էր այնքան
արիւնը, ցանկանում են որ Հայի գոյութիւնը կտրեն Հայաստանից:
Այդ ժամանակներումն էր որ հիւսիսային: մեծ մարդակերի պալատից
հրաման էր ուղղւած ամէն կողմ, որ ասում էր «Հայաստանը մեզ
հարկաւորէ առանց հայերի»: Այդպիսի մէկ կող էլ ուղարկել էր
մարդակեր Համիդին: Իսկ Համիդը խրախուսւելով իւր նիկով եղ-
աօրից ձեռք ձեռքի տալով կոտորում էին խեղճ Հայաստանը:

Խ. գաւառի մէջ, ուղարկւած էր մի քանի վաշտ զօրք, որ
կարողանան բռնել ապստամբներին: Կէս գիշեր էր. ոտիկանները,
քուրդերը միացած զօրքերի հետ սկսեցին կոտորել, կոտորել դռներ
և ներս մտնել. մանուկներին, ծերերին, պառաւ կանանց կամ պար-
զապէս մորթում էին տեղն ու տեղը, կամ դետին էին քանդում,
հօր էին փորում ու ողջ ձգում այդ տարաբախտներին հորերի մէջ:
Անցնում էր մի քանի օր, դեռ հօրերից ձայները դալիս էր. որոնք
տքնում էին, որոնք գոռում էին, մի խօսքով տեսնողի վերայ շատ վատ
ազդում էր այդ վայրենի տեսարանը: Իսկ օրիորդներին կամ հարս-
ներին, կամ լլկում էին իրենց ծնողների, ամուսինների առաջ, կամ
քաշում տանում էին չղիքը, դաշտերը, ու իրենց բիրտ դադանային
կիրքերին հադեցում էին տալիս:

Մեր ֆիդայական խումբը, որը բաղկացած էր երեսուն հոգու տեսնում են այդ եղբրնական գործերը, չին կարողանում երկայն սպասել հանգստանալ: Տղերք, գոռում է Իգիթը, էլ ինչ էք սպելի սում. սրանից էլ աւելի զուլում կա՞յ արդեօք: Շտապե՛նք, հայ յառաջ»: Այս հրամայական խօսքերն էր...: Բոլորը մէկէն գրոհ սլանի դէպի գիւղ. սկսեց ընդհարում. այս ընդհարումը աւելի սոսկալի քան թէ անցեալ ընդհարումները. ի՞նչ անէր այս խեղճ հայդուկը, չէր մի փոքրիկ խումբը, մի քանի վաշտ զօրքերի և քիւրտերի դէմ: Ընկերներինցը միայն ողջ մնաց մեծ հերոսը, քաջ Իգիթը, նա էլ չէր տեսաւ մնաց ինքը մենակ, ընկերները բոլորը ընկան, ինքը փախաւ դաշտը, և մի ուրիշ ճանապարհով եկաւ բարեպաշտ Հայրոյի տունը: Հայրոյենք, դուռը փակել, և կծկւել էին տան միւս անկիւնում, և սպասում էին այդ նոր զուլումին: Յանկարծ լսուսբեր դռան ձայնը. «Ո՞վ էք հարցնում է ձերունին» եւ եւ Հայրօ. եւ եւ «Ի՞նչ ո՞վ եւ ի՞նչ եւ ուզում մեղանից, մենք արդէն քնիւ ենք»: «Եւ եւ Հայրօ, Իգիթը»: Բարեպաշտ մարդը հէնց որ լսում է Իգիթի ձայնը, ուրախացած դուռը բանում ներս է առնում իւր սիրած հիւրին:

— Ո՞ւր էիր այսքան ժամանակ, Իգիթ ջան մեղի մոռցա՞ր, էս ի՞նչ զուլում է որ Աստուած մեր գլխին է բերում:

— Եւ Հայրոյ, եղբայր գնացել էի Դաւադրիկ, երբոր լսեցի իմ գաւառը վտանգի մէջ է, հաւաքեցի իմ խումբս մօտ երեսուն հոգի, անջարձակւեցայ թշնամիների վերայ, ընկերներս ընկան, եւ միայն մնացի և դաշտի ճանապարհով փախայ եկայ ձեր օջախը, գոնէ եթէ մէկ սպանւիմ թող ձեր նւիրական չէնքի մէջ սպանւիմ: Եւ զիտեմ որ Էն ձեր տուն էլ կ'ենթարկւի թալանի. գոնէ իմ կարեաց չափ ձեր ի տունը կ'սպահանեմ: Մի քանի վայրկեան տիրել էր լուռութիւնը: Իգիթը ընդհատելով լուռութիւնը ասաց. Հայրոյ եղբայր փանիւռտ ունի՞ք թէ ո՞չ: Մինչև այդ ժամանակ որ լուռ էր նրա Հարս խաթունը մէջ ընկաւ եւ ասաց. «Քո փանիւռտներն է որ մենք պահել ենք մինչև հիմայ:

— Քանի հատ կը լինի: «Սաքսան հատ կարելի է թէ կը լինի:

— Շատ լաւ ասում է Իգիթը. խաթուն քոյրիկ, դու կառնես կը պատրաստես այս երկու հրացանը, երբ որ կը գան ձեզ թալանելու:

կը լեցնես հրացանը ես կը պարպեմ վերաները տեսնենք թէ ի՞նչ
ինի վերջը: Սրանք այսպէս պատրաստութեան մէջ էին, որ
մէք ձայներ, աղաղակներ, հրացանների պայթոցներ, շների եւ
երի ձայներ, մի խօսքով դժողք էր դարձել այդ գիւղը, եր-
բայ կրակ էր թափում, գնտակները կարկուտի պէս թափւում
այդ խեղճ ու կրակ գիւղացիների գլխին:

Հայրոյի թոռները, Արմենակը, ու Ջաբելիկը, գնացել ու կծկւել
պալ թոնրան չրթին ու նայում էին մօր երեսին որ կծկւած է որ
ն հետեւին ու լայ էր լինում: Մարէ ինչո՞ւ կուլաս հարցնումէ
Իննակը ի՞նչ կայ որ:

Մարէ մեղի էլ պիտ մորթեն հարցնում է Ջաբելիկը: «Ձէ՛ չէ՛
ակներս մենք կը թողնենք որ ձեզ մորթեն, մենք չենք թողնի
ակս մի վախնաք»: Խաթունը ինչքան որ ցանկանումէ չլալ,
չէ լինում: Յանկարծ արտասուքի մէկ կաթիլ ընկնումէ Արմե-
նի երեսին: Արմենակը նայում է մօրը, ու հարցնում, մարէ դու
կուլաս, ես էլ կը վախնամ, չէ որ դու խօստացար չլալ ասումէ
Խաթելիկը: Իսկ Իգիթը հրացանը առած, սպասում է գոմի դրանը:
Յանկարծ ծեծեցին գոմի դուռը. ոչ մի պատասխան չկայ, «Դուռը
չցէք» գոռում է զաւթեան: Ո՞վ էք գոռում է Իգիթը ներսի կող-
կ: «Դուռը բա՛ց շո՛ւն, դեռ համարձակո՞ւմ ես հարցնելու թէ
լնք ով ենք»: Դրան իբրեւ պատասխան, Իգիթը գոռում է,
«Խաթուն դու հրացանը լցրու» ու ինքը սկսում է ներսէն կրակել:
Խեղճ ծերունի հայրօն, առնելով իւր երկու թոռներին գնացել
հիւսիս էր գոմի անկիւնում, ու երախաներին պահել խոտերի մէջ:
Յաջան տեսնում է որ չի կարողանում գլուխ հանել, հրամայումէ
այրել գոմը: Գոմը այրւումէ, իսկ այս ահուկի մուխի մէջ լսելի էր
լնում, Իգիթի բարձր խօսքերը. «Խաթուն փամփուշտ տուր»:

Երբ որ ծածքը պէտք է քանդւէր, յանկարծ մէկ կայծակի
որագլուխեամբ, քանդում է հարեանի տան պատը, խաթունին
ու Հայրոյին հանում ախտեղից երախաների հետ միասին, ու ինքը,
ս սուրբ Սարգիսը պոռալով դուռն է գալիս քանդւած գոմի մէջից
հետը մուր, որ կատարեալ սատանայի կերպարանք էր դարձել, ու
խախնում, հրացանը անընդհատ պարպելով: Թուրք խուժանը ընկնում
է Իգիթի հետեւից և ազատւում է Հայրոյի տունը թալանեց: Կոյսը

բացակայում էր. Իգիթը փախնում է և ճանապարհին բարձրանալիս մի մեծ ծառի վերայ : Քիւրդը զինւորապետը տեսնում է որ չեն բողանում նրան բռնել, կարգադրում է որ տասը հոգի սպասի ծննդ տակ . կամ հրացանաղարկ անեն եթէ կարողեն, կամ թէ աշխարհ բռնեն և յանձնեն իրենց :

Այդ ժամանակ որ ծառի վերայ բարձրացաւ Իգիթը, մի մարդ և եօթը ձի սպաննեց ծառի վերայից : Իգիթը իջաւ ծառէն, կարծելով թէ ոչ ոք չկայ, և վտանգ չէ սպառնում իրեն, ուրիշ ուրախ գնում էր, յանկարծ պաշարեցին այն տասը հոգին, որ սէս սուր էին նրան ճանապարհին : Իգիթը քաջի պէս, եւ սուրբ իր քնակաւ գոռալով հրացանը պարպելով դնաց դէպի մօտակայ զայր : Երբ որ պահակախումբը յարձակեց որ բռնի, Իգիթը ձգեց ջրի ամբարի մէջ . և անիւներէի հետ բարձրանալով կանուղիդ այնտեղ որ ջուրը գալիս ու ողողում էր նրա երեսը : Վառերը ներս խուժեցին բայց ի դուր... չկարողացան այն տեղից բռնել . ստիպեցան հետ դառնալ, և առարկեցին թէ Շէյթանը այդ երիտասարդը :

Այդքան ընդհարումներից ողջ մնաց Իգիթը և դնաց քիւրդ, գիւղ, եւ առժամանակեայ հովիւ դարձաւ այդ գիւղում, որ առաջ կասկածի կարողանայ նորից խուժել պատրաստել : Իսկ պարապ գնում էր իրիւ ման գալու, բայց գնում էր ընկերներ կազմակերպելու, ճանապարհներ սովորելու, ծանօթանալու գիւղերի ճանապարհների հետ, լեռների, դաշտերի հետ :

Այդ գիւղը անբողջ երկու օր հարստահարութեան ենթակայ դարձաւ :

Կողոպտեցին ամբողջ գիւղացիներին, սղծեցին եկեղեցիները ամենահաւելի կերպով, չարչարանքով, սպաննեցին Քահանաներին Մի խօսքով այն չէն գաւառը աւերակի դարձրին, ուր մարդիկ նրա սուր էին իրենց կործանած, քար ու քանդ եղած օջախի վերայ ու ողբում : Բացակայում էր խիղճը, գութը, մարդիկ մարդկանց էին ուտում :

Ե.

ԿՈՂԿԱՍԻ ՀԵՐՈՍՈՒ ՀԻՆ

Կէս գիշեր էր : Վ. Գիւղի ձեմելիքում էլ ոչ մի մարդ չէր
լսել, բացի գիշերապահներից և ոստիկանական պահակախումբից :
Էն տան հանգստութիւն էր տիրում, բացի Տէր, Ա. . . յի տունը :
Բոտէրի տանը մէջ հանգստութիւն չկար, միշտ անախորժութիւն
պատահում, իրենց աղջկայ — Օրիօրդ Վարդուհու հետ :
Օրիօրդ Վարդուհին սեւ էր հագել ու սպասում էր իւր հերոսին,
սիրած կտրիճին, որ գնացել էր հեռո՛ւ, շատ հեռո՛ւ, դէպի
Լուրիկ, դէպի Սասուն, դէպի Մուշ : Այն ժամանակ այս երեք
հանգները արեան երկիր էր դարձել, այդ ճանապարհները միայնակի
ապարհներ էին որ գնացողներից շատ քիչերն էին հետ գալիս :
Ամեն տեղ թաղաւորողը մահն էր, տխուր դմնդակ մահը :
Են քարերի տակից, թիւերի ձայնից կարծես լսում էր գիշերային
որս ոգիների ձայն, ո՛վ սիրտ ունէր գիշեր ժամանակ այդ կողմերով
անցնել, ո՛վ կը յանդգնէր իւր կալուածքների, իւր ինչքերի տէրը
դառնալ . ո՛վ, կը համարձակուէր իւր ընտանեաց, իւր օջախի, իւր
կշարուքանդ եղած վաթանի տէրն դառնալ, կամ նրա պատւի,
համուսի վերայ մտածել :

Ահա՛ մի այդպիսի սոսկ ժամանակներում էր որ գնացել էր այդ
դառնալի ճանապարհով օրիօրդ Վարդուհու սիրածը, նրա ապա-
ստաց ամուսինը՝ թողնելով օրիօրդին սպասողական դրութեան մէջ,
աչքը ճանապարհում : Մանաւանդ այդ հերոսի ծերացած ծնողները . . .
Աստուած գիտէ թէ ի՞նչ էր նրանց դրութիւնը, նրանք էլ իրենց
փափաքը տեսնում էին նրա, սիրած օրիօրդից : «Ախ, քուանամ ես
ասում էր հերոսի մայրը, ես տեսայ, ես՝, այս կուրացած աչքերովս,
թէ ի՞նչպէս իմ կտրիչ զաւակս և օրիօրդ Վարդուհին խօսում էին
միմիանց հետ, համբուրւում էին, ախ երա՛նի, հազա՛ր երա՛նի, ա՛յն
վարկեաններին, եւ երբ որ ինձ տեսան, վախկոտ նապաստակների
պէս սկսեցին փախնել, բաժանուել միմիանցից : Ախ Աստուած է՛լ պէտք
է տեսնեմ, էլ պէտք է զգամ որ ես էլ մէկ կտրիճի մայր եմ, թէ
կուրանալով, լայ ու աղաղակներով, իմ միտուճար որդուս փափա-

քով պէտք է հոգիս աւանդեմ: Ո՛չ, ես յոյս ունիմ, ես երազ տեսել, ես հարցրի գրեացին, նա ինձ ասած՝ «մի մտածիր մայրի՛ք ըրդդին կգայ շատ շուտով, եթէ ըր ըրդին չգայ, ես այսու լինեմ թուղթ չեմ բանայ, եւ իմ անունը կ'ջնջեմ այս պատուարեր անայց նից»: Ահա՛ այսպէս, միշտ այս դրութեամբ էր, որ ասլրում նի հերոսի ծնողները, և հաւատում, գրեացիների, ժամի, մոմի, տէրաէրների խօսքերին:

Շատ նախանձելի չէր նաեւ օրիորդ Վարդուհու դրութիւնը: Երեկոյ էր. ամէն մարդ իրենց տանը, անհող խնջողքներով էր զբաղւած, իսկ օրիորդ Վարդուհին տանջւում էր անկողնի մէջ: Նրբութեամբ չէր տանում, նրա միտքը պանում էր հեռու, շատ հեռու դէպի Հայաստանի խորքերը, նա մի վարկեան իրեն երեւակայո էր արեան դաշտում, գէնքը ձեռքին կուռում էր թշնամու հետ, օնութեան էր դնում իւր սիրածին, իւր հոգու հատորին:

Լինում էր ժամանակ որ նա իրեն գտնում էր իւր սիրելու մօտ խօսում էր, որ ուրախանում նրա հետ մէկ էլ խելագարի պէս տալի էր մի անուն, որ նրա համար սուրբ էր, նւիրական էր. «Ախ պաշտելի արարած ո՛ւր ես, ո՛ւր. միթէ չեմ խղճում վերաս, միթէ չեմ յիշում ինձ, որ ըր պատճառաւ. ըր բուռն սիրոյ պատճառաւ հանգրստութիւն չունիմ: Ախ անգութ, քանի մարդու թշուառութեան պատճառ դարձար: Ա՛հ, ի՛նչ ես դու սէր, ինչո՞ւ մտար սիրտս, տանջում ես ինձ, մաշում. ինձ սէրը ծանօթ չէր բնաւին, հանգիստ ու խաղաղ էր իմ հոգին, իմ մատաղ սիրտս հրով վառեցիր, ինձ, խեղճիս համար տանջանք նիւթեցիր:

Նրա մտքովը անցնում էր շատ բաներ «ինձ թունաւորե՞մ արդեօք, ո՛չ, աւելի լաւ է դնամ, դնամ նրա հետեւից հարազատ եւ անբիծ սէրը այս է պահանջում:

Գնա՛մ, եթէ ողջ գտայ, կը վերադառնանք միասին իսկ եթէ նա էլ ընկած լինի, այն ժամանակ ես էլ նրա ճանապարհով զիտի դնամ, իմ կանացի քնքոյշ ձեռքերով պէտք է բռնեմ հրացանը, պէտք է կուռեմ, պէտք է վրէժս լուծեմ այն անգութից, որը հաւր մարձակւեցաւ իւր հրացանի մէկ անյարգ դնդակով դետին տապալ մարձակւեցաւ իւր հրացանի մէկ անյարգ դնդակով դետին տապալ լել այն հերոսին, իմ մարալին, իմ ջահել ջիւան, սարերի մարալին:

Օրիորդը ցանկանում էր մոռանալ մէկ բոպէ, ցանկանում էր

աջնել նրա պատկերը իւր աչքից, իւր յիշողութիւնից, որ
նա օր իւր սրտում ցաւի, յուզման պատճառ էր դարձել,
այ չէր կարողանում:

Հերոսը մահւան հրեշտակի պէս կանգնել էր նրա առաջ
պտում էր նրա երեսին: Օրիորդը կարծես լսում էր տան
իւնից կցկոտուր և անկապ խօսքեր որ ասում էր. ես մենակ
արեան դաշտում, եթէ ինձ սիրում ես, եթէ քո սիրտը կեղ-
ի բոյն չէ, արի՛ հասի՛ր ինձ, արի՛ օգնի՛ր ի՛նձ: Ո՞վ է
Իւսօք, իրականութիւնն է թէ ոչ. ո՞չ, ես ինձ եմ տանջում,
զնջում անկասկած:

Օրիորդը աչքերը փակում էր որ չ'տեսնէր, նա կարողա-
ւոր էր հասկանալ որ իւր սիրոյ կտորը այնտեղ չէր, նա
տոգնանում էր որ դա իւր երեակայութեան ստեղծագոր-
ւթիւնն է, նրա արդիւնքն է: Նա հասկանում էր որ ինքը
սիրում էր նրան, հարազատ եւ սուրբ սիրով, այո՛, հայ կինը
սիր է վրէժխնդիր լինի, իւր պատուոյ իւր սեռակիցի պատուոյ
համար, իւր ամուսնոյ պատուի համար: Նա պէտք է լինի լծակից,
որ ամուսնու հետ, նա պէտք է տանէ ա՛յն ծանր լուծը, այն
սէր դէպի գողգոթայ, եթէ նոյն իսկ ճանապարհը լինի փշոտ
կատաշոտ: Եթէ ամուսինը զոհւում է իւր ընտանիքի
պատուոյ համար, իւր հայրենիքի պատուոյ համար, նաեւ կինը
պէտք է իրեն կեանքը ննթարկի հաղար տեսակ տանջանքի,
որչարանքի իւր ամուսնոյ համար, նրա ցեղակցի համար,
էւստ Հայաստանի սիրոյ համար: Մի քանի վայրկեան տի-
կեց լռութիւն օրիորդի սենեակում: Յետոյ կարծես կաթեա-
ւահար եղաւ, արտասանեց իւր յորինած ոտանաւորը, ի՞նչպէս
անկազար:

Արի՛, արի՛ փրկիր ինձ,

Իմ այս դառը վիճակից,

Մօտացուր ուրախութիւնս,

Ի զուր տեղը մի տանջիր ինձ,

Քանի իմ աչքերը,

Տեսնում են քո պատկերը,

Մերախոտ սիրոս քեզ համար ,
Հազար կտոր է լինում :
Ո՛ւր ես քեզ եմ պրպըտում ,
Անունդ յիշե՛լիս ,
Կեանքս ու հոգիս է
Մաշւում :

Քեզ մէկ օր չ'տեսած ,
Կարծում էի ինձ մեռած ,
Բայց այժմս հեռացած ,
Ո՛հ , դու ո՛ւր թւար :
Իսկ մահը հեռացած
Ինձ չէ ընդունում ,
Աչքերս կուրացած ,
Քեզ եմ սպասում :

Ո՛հ , այս օր մի չարագուշակ օր է , ես չեմ կարող .
հանգստանալ : Ինչպէս երևում է նա վտանգի մէջ է : Օրի ,
նայեց լուսամուտից դուրս , տեսաւ որ լուսինը ինչպէս
դարձախօս երիտասարդ , նայում է երկնքից բախտաւոր
անբախտ մարդկութեան վերայ հպարտութեամբ : Իսկ պ-
տէզը նրա ազօտ լոյսից հրապուրւած մի այլ եղեմական կ-
պարանք է ստացել :

Օրիորդը հազաւ իւր գիշերային զդեստը , եւ ամեն
հանգարտութեամբ բացաւ ննջարանի դուռը ու դուրս ե-
կարտեղ : Նստեց այն նստարանի վերայ , որը գտնւում
ինձորի ծառի տակ , սա ա՛յն տեղն էր որ շատ բաներ էր յ-
շեցնում օրիորդին , որի տակ անցրել էին չէտտ երջանիկ վայր-
կեանքներ : Օրիորդը նստեց նստարանի վերայ , և իւր հմայիչ
ձայնով երգեց այն մեղամաղձոտ երգը , որը իբրեւ բաժանման
հւերթական աղօթք երգեց իւր սիրականը , այն քաջ հերոսը :

« Խաւարիմ ես ինչպէս գիշեր . . . » :

Այդ կախարդիչ երգը երգելուց յետոյ նա յիշեց այն վերջ
նական ցաւալի խօսքը որ ասաց նա՛ , իւր սիրականը . « Վ-
մոռանար ինձ , ի՛մ հրեշտակ , չանիծիս ինձ , այլ օրհնիր , եթ-
ո՛ղջ մնայի , եթէ բախտը ժպտայ երեսիս , կը վերադառնամ » :

դործեմ այն նպատակը, որի համար սպասում ես դու, հին մնաս բարեալ» :

Կանայի փախուկ եւ զգայուն սիրտը, չկարողացաւ դիմա-
այդ զգայուն, այդ հոգեմաշ խօսքերին, սկսեց բարձր
իւլ լալ. — Աստուած, ա՛ռ իմ հոգին, ես առանց նրա
չեմ չեմ ցանկանում, կամ թէ տուր ինձ ո՛ւժ, զօրութիւն,
ջանք սի՛րտ, որ կարողանամ մնալ, հասնել նրան, ազատել
իմ արեան գնով եթէ հնար լինի: Օրիորդը մի այնպիսի
այդք ձգեց լուսնի վերայ, որ կարծես ցանկանում էր վրէժ
ծել լուսնի առած անշունչ քարկոյտից :

— Լուսին, անդո՛ւթ լուսին, խի՛ղճ ունեցիր, ասա՛ ինձ
արիք այն հերոսին, ո՛ւր ընկաւ, արդեօք տառապո՞ւմ է
սեփական, արդեօք հեծո՞ւմ է տքնում ցաւի մէջ արինաշա-
ւոր արդեօք ո՛ր քարի տակն է ընկած անտէ՛ր, անօգնական,
արդեօք դայլերի, դադանների փա՞յ դարձաւ: Սօսի՛ր, խօսի՛ր
աստուած, յայտնի՛ր ինձ, ո՛ւր ընկաւ այն հերոսը, ա՛յ
բարերի մարալը :

Լուռ է լուսինը, լուռ են աստղերը ու նայում իրենց հար-
կեց կախարդիչ աչիկներով. լուռ է ամեն ինչ: Կարծես օրիորդին
կըս խօսքերով, աղաչանքներով, աւելի եւս հրճւում էին,
բախտնում, կարծես թէ դիտմամբ իրենց ամբողջ լոյսը
առւում էին դէպի պարտեզը ու լուսաւորում: Օրիորդը աւելի
զգուշաց, բարկացաւ, խելագարի պէս իւր չորս կողմը նայեց,
տեսաւ. որ լուռ են ամեն ինչ, քաղաքում ոչ մի ձայն չկայ,
մտեւ լութիւն է տիրում փողոցներում, քաղաքացիք, գիւղա-
ցիք նիրձում են անուշ քնով՝ լուսնի փայլուն ճառագայթների
ազդեցութեան տակ: Միայն լաւում էր գիշերապահների ձայնը,
որոնք իրարու իմացնում էին, արթնցնում էին իրենց շփոյով:
Միայն քամին էր, այդ հարածի՛ն քամին, այդ ընտելեան
որդը դաւակը, որ թաղաւորում էր քաղաքի եւ գիւղերի
պողոթայ, ու վրշտում ծառերի, ու թփերի հանգիստը, թա-
ւաւորում ամեն տեղ, ու շւշլացնում իրեն լնական սուլիչով:
Ահագին տիեզերքի մէջ երեւում էր միայն Արարատ Մասիս

սարը, այդ նահապետական արձանը որ գլուխը կոխու
ամպերի մէջ, ու նորից հանում իւր գլուխը մութ ս
միջից, ցոյց տալիս մարդկութեան, և պարծնում իւր
սպիտակ լաշակով, ինչպէս մի նոր հարս :

Իսկ լուսինը չէր զլանում, իւր ճառագայթները ձգ
այդ սպիտակ լաշակին, և սրտզուտ, փայլեցնում էր ու
ծեռ ուզում էր չգիտցողներին հասկայնել, թէ ես եմ Հա
նի պարծանքը, ես եմ նահապետական անշունչ արձանը
եւ այդ զրկուած Հայաստանի, այդ դժբախտ Հայաս
հարստահարութեանց լուռ վկան, որ հինդ հարկւր ա
նցաւ : Ե՛ս գիտեմ ամէնը, ի՛նձ հարցրէք :

Օրիօրդը, յուսահատ, լալազին աչօք նայում է Ս.
սարին ու հարցնում. «Արարատ լե՛ռ, պարծանքի անուն
եւ նայում այն տառապանքի աշխարհի վերայ, այն քարոս
Հայաստանի վերայ, քո սիրոյ կա՛յծն է որ մազնխաջ
ջանել ջիւան երիտասարդներին, դէպի քեզ . սաս
անդո՛ւթ, սաս ի՛նձ, չտեսա՞ր արդեօք այն հերոսին, պա
ինձ ո՞ւր ընկաւ այն հերոսը, քաջն Իգիթը : Արդեօք ք
տեղ քա՞ր էր դրել գլխի տակ, խղճա՛ ինձ, աղերսում ե
ընկաւ այն հերոսը : Լո՛ւռ է սէդ լեռը, լո՛ւռ, ոչ մի պա
խան չ՛կայ . կարծեա բաւականութիւն էր ստանում օրի
թախածանքներից, ու փայլեցնում էր իւր սպիտակ գլ
խովս կերպով :

Օրիօրդը զայրացած կերպով, բարձր ձայնով թափու
մէկ անէծքի կոյտ, առանց այդ էլ անիծւած Արարատի գլխ
ու ստում. «Անիծւէ՛ք, թող անիծւի քեզ պէս երկինքը, ք
պէս երկիրը, դու՛թ չունէ՛ք, անխիղճ էք բոլորդ էլ : Ամբ
տիեզերքը դաւաճաններով լիքն է, հողերը, ջրերը, սարե
քարերը, ձորերը . սարերն էլ դաւաճաններ են Հայերի համ
երկինք գետինքն էլ դաւաճաններ են, բոլո՛րը, բոլո՛ր
համայն մարդկութիւնը էլ դաւաճան է :

Յանկարծ լսում է մէկ ճիչ՝, մէկ աղիողո՛րմ ճիչ . Ի
արդեօք, նայում և տեսնում է որ ճիչը այն ծառի վերայ
գալիս, որտեղ որ ինքն էր նստած : Բարձրացաւ ծառի վեր

տարաբախտ թռչուն, մրմնջաց ինքն իրան, և ձեռքը ազատեց թռչունին: Բազէն էր այդ գլխատիչ թռչունը, հիւր է լինում այդ ծառի վերայ, լսում է որ իրենից մի քանի քան է դրել ծիծեռնակը, յարձակում է վերան ու ծռածող մարդու պէս սխմում է խեղճ ծիծեռնակին՝ իրեն լքող: Գլուխը շարժում է օրիօրդը ու ինքն իրեն ետ. բնութիւն, բնութիւն, ինչքան անդուծ ստեղծանքութիւն եւ արեւ, մէկին ստեղծել եւ ուժով, տուել եւ ճանաչել գիշատելու համար, իսկ միւսին ոչինչ էլ չեւ տուել որ ինչայ պաշտպանել իրեն՝ իւր թշնամիներէ: Ուրեմն անարութիւնը, ուժերի անհամեմատութիւնը դու եւ ստեղծ անդուծ բնութիւն, ուրեմն դժու եւ կարգադրել որ ինչքան ինչ, անուժ, տարաբախտ Հայութեան գլխին, իաւարտութիւն, սուրբ իշխի, մին ստեղծել եւ թոյլ, իսկ միւսին զօրեղ. ինչքան թոյլ չէ՝, դու սխալ եւ բնութիւն, դու սխալ եւ գրել ինչքան ստորեկ, հարստահարող բառը հայերիս ձակատագրին: Եւ թէ ինչ հերոսներ և հերոսուհիներ է դուրս գալիս հայերի ինչ, մէկը մէկից քաջ, մէկը միւսից վառվռուն:

Օրիօրդը բնկնում է մտածմունքի մէջ, և մի քանի վայրէջք գալիս էր միայն բարակ քամու ձայնը, որ համբուրելով, կեղծով ծառերի տերեւներին, վզվզոցի ձայներ էր հանում: Ահ այս տեսարանը լաւ տեսարան չէր ասում է օրիօրդը ինքն ինքն. այս ինչ նշան էր ո՛վ Աստուած, երևի նա էլ այսպէս տարաբախտ վիճակի մէջ է, և յուսահատ ձայներ է արձակում, բնութեան է կանչում, արդեօք կայ, կ'դռնո՞ւ մէկ բարեխիտ արդայն կողմնորոշ, որ կարողանայ ազատել տարաբախտ ցրտին, այն դադանների ձեռքից:

Յանկարծ մի նոր միտք է յղանում օրիօրդի մէջ:

— Գնամ, ասում է օրիօրդը, գնամ Հնչակեան կուսակալութեան մօտ, յայտնեմ իմ ցանկութիւնս, որ եւ էլ եմ ցանկանում դնալ տաճկաստան: Կ'հաւաքեմ մի քանի օրիօրդների, որիմանք նրանց հետ, — երիտասարդների հետ, ու կ'գնանք, մի մանք էլ կ'մտնենք կամ թէ մեր կարեաց չափ կ'օգնենք զանազան թշուառներին: Այդպէս ինքն իրան իրօսելով մտաւ շարուն: Լոյսը բացւելու վերայ էր:

Առաւօտեան տիկին Ս. արթննալով սպասում էր օրիորդ
բայց օրիորդը երկար տանջւելով գիշերւայ մտախոհութիւն
ննջում էր։ Վերջապէս օրիորդը արթննալով տեսնում է
բարձր իւր արտասուքի հեղեղից ջուր էր կարել։ Կու
սրտով դնում է մօր մօտ, բարի լոյս ժաղթելու։ Մայրը
տեսնում է աղջկայ այդպէս տարօրինակ դէմքը, բարկանալով
աղջկայ վերայ ասելով։

— Վարդուհի, ի՞նչ է քո արածը, ի՞նչու ես այդ
մաշւում, վերցրու հայելին և նայի՛ր քեզ, տե՛ս թէ կ'ճա
չե՞ս քեզ։ Ասա՛ ինձ Վարդուհի, ասա՛ ինձ հողիս էլի ի՞նչ
քո մտքումդ, ի՞նչ ցաւ ունես սրտումդ, յայտնիր ինձ սիրե
մի դուցէ քո սև դարտերին մի որ և է դարման կ'անեմ։

— Մայրիկ, քեզ յայտնի է մի որոշ չափով իմ մտածմունք
իմ տառապման պատճառը։

— Վարդուհի, ես քեզ հազար անգամ ասել եմ որ
ռացիր նրան, ո՞վ գիտէ նա ո՞ր սարի, ո՞ր ձորի մէջ է ընդ
վերաւոր, աւելի լաւը այն է որ մոռանաս նրան, քանի ը
նդ նրանից ոչ մի տեղեկութիւն չ'կայ։ Ո՞վ գիտէ ո՞ր անդուր
վերջ տուաւ նրա ծաղիկ հասակին, նրա ջանք ջիւան կեանքի
Ախ, անբախտ մայր, խեղճ կի՛ն. ասումէ՛ք Վարդուհու մայր
ինքն իրան։

— Ո՛չ մայրիկ, նրա մայրը անբաղդ չէ, այլ հայ կանանց
մէջ ամենարախտաւորներից մէկն է, թո՛ղ հրճւի, ուրախանայ
այն մայրը, որը կարող է պարծենալ իւր որդու անցեալով,
իւր որդու քաջութեամբ։ Երանի մեր հայ կանայք հազարաւոր
այդպիսի որդիներ ծնէին, երանի թէ մեր հայ օրիորդների մէջ
էլ գտնուէին անճնուէր անհատներ, և հաւատացէք որ մեր
աղգը այսքան տարիներ, երկարածիկ տարիներ չէր մնալ
դերութեան, թշուառութեան մէջ, հաւատայ մայրիկ որ մենք
ազատուած կը լինէինք։

— Վարդուհի, ինչպէս երեւում է դու էլ ես միտքդ փ
խել, բերանիցդ հերոսունու հոտ է դալիս։

— Այո՛, թանկագին մայր, վճռել եմ. եթէ իբրեւ ծնող,
մայր, ինձ կախաղան հանէք, ամենաաւրախութեամբ կը հնա

լիմ, իսկ եթէ բռնի կերպով կը ցանկանաք որ ես մոռնամ հերոսին, և չգնամ նրան օգնութեան, չեմ հնազանդի Զեղ նաճնապան կը լինիմ:

Օրիորդի մայրը չկարողացաւ դիմանալ աղջկայ՝ այդպէս ևւ վերջնական պատասխանին, արտասուքը աչքերը քիչ դնաց միւս սենեակ:

Վարդուհին ամենասառնասրտութեամբ հագաւ իւր վերնատը ու դնաց Իգիթենց տուն:

Իգիթի մայրը, Տիկին Ե. երբոր տեսաւ օրիորդ Վարդուհիւն, խելագարի պէս փաթաթուեցաւ նրա վզով թրջեց աղի երեսը իւր մայրական անկեղծ արտասուքով: Մի վայրկեան փարւած՝ մնացին իրարու վզով, կարծես իրենց ամբի փափաքը իրարից էին տանում: Շատ սոսկալի վայրեր եր, մէկը լալիս էր իւր որդու վերայ, իւր կողքրած լիկ վերայ, իսկ միւսը, միւսը լալիս էր, ողբում էր իւր հիւանդի կոքտեան վերայ, տպագայ ամուսնու վերայ: Սէր ողբում, սէր, թշուառ սէր, մէկը մէկից սոսկալի, մէկը մից աղբու:

Վերջապէս բաժանուեցան միմիանցից. ամեն մէկը դնաց ու ինց իւր պատկանեալ տեղը, ու իրարու երեսի էին նայում, կարծես թէ մտքով ու աչքերով հասկանում էին միմիանց եր, միմիանց նպատակ: Կարծես թէ միմիանց էին հարցնում ի՞նչ դրութեան մէջ է գտնոււմ իրենց սրտի հատորը, իրանց չա՞ծ կտրիճը: Խորը լուութիւն էր տիրում տան մէջ, միմիայն ում էր երկու կողմից էլ հեկկոցի ձայներ, ու հառաչքներ:

Յանկարծ ներս է մտնում մի երախայ ձեռքին մի պոց, որ առանձին խնամքով փաթեկ էին մի ինչ որ բան աշկինակների մէջ:

— Ի՞նչ է այդ, հարցնում է օրիորդը...

— Կապոց է, կապոց, պատասխանում է երախան:

— Սխալ ի՞նչ կապոց է դու գիտե՞ս թէ ինչ կայ այդ պոցի մէջ:

— Ո՛հ, քոյրիկ, ես չգիտեմ:

— Ասա՛ ինձ խելօք երեխայ ո՞վ տեսա քեզ այս կապոցը:

—Պարոն Սմբատը տուաւ ու ասաց որ մարդու չ'տաս, կը տանես, Պ. Իգիթի մօրը կ'տաս:

—Շատ լաւ ասում է օրիորդը, ապրիս, գնայ և ասա որ չ'նորձակալ են:

Երախային ճանապարհ են դնում ու շտապ շտապ քանդում փոքրիկ կապոցը, մէջը դրած էր մի քանի թիւ «Հնչակ» թերթ:

Օրիորդը առաւ թերթը, յանկարծ նայեց մէկ փոքրիկ յօդուածի, և կարծես թէ ինքը չէ հաւատում—իւր աչքերին: Աչքերը բանում է նոր ուժով ու նայում տեսնումէ որ միւսնոյն բան է գրած: Մի քանի վայրկեան ապշած նայում է տիկին Ե. ի երեսին:

—Ի՞նչ եղաւ Վարդուհի, ինչո՞ւ չես կարդում, արդեօք մերի մասին բան կ'այ գրած թէ ոչ: Վարդուհին չէ պատասխանում ու կարդում է այդ փոքրիկ գրուածքը կարծես թէ ցանկանում էր անգիր անել: Ահա', այն գրուածքը. «Առաջ աբի ահադին ընդհարումներէ, զոհեալ են Իգիթի բոլոր ընկերները, իսկ ինքը Իգիթը վիրաւորւած է միւսնոյն գաւառում ու ընկած բարեպաշտ Հայրոյի տանը որոնք մեծ ջանք են դործ դնում, նրան առողջացնելու լուծում է որ վէրքը մահացու չէ»:

—Վարդուհի ջան, չասե՞ս թէ ինչ կայ մէջը գրւած:

—Ոչի՛նչ, մայրիկ, մերի մասին ոչինչ գրւած չէ, դու անհոգ եղիր:

Վարդուհին սիրտէ տալիս Իգիթի մօրը. բայց, ինքը քանի գնում թոյլանում է, գլուխը պըտտում: Հիմա արդէն յայտնի է ամեն բան, ասում է Վարդուհին ինքն իրան. մենք քանի կարող ենք, պէտք է դադարի պահենք նրա մօրից:

—Վարդուհի, ի՞նչ եղաւ քեզ, ինչո՞ւ գունատուեցար, երեւի մէկ բան կար գրուած, ու ինձ խաբւում էս ասում:

Ի՞նչ անէր Վարդուհին, ամէր թէ ոչ, բայց մայրը չի խաբւում երբ տեսնում է իւր միտ' որդին, իւր հարաշատ որդուն վտանգ է սպառնում:

—Չե՛ս խօսում, Վարդուհի, ինչպէս երեւում է իմ տունը քանդուել է, իմ տան դուռը սև քարով է շարուել: Ահա դա-

զա՛ններ, բորենիներ, զուրս եկէ՛ք, դո՛ւրս եկէ՛ք ձեր բնորից, եկէ՛ք, եկէ՛ք պատառոտեցէ՛ք իմ այս կուրծքս, իմ վառած, խոցոտւած սիրտս, այս ի՞նչ եմ լսում, Մարտիրոս ջան, Մարտիրոս, ո՛ւր ես ո՛ւր. ո՞ր անգութը սպանեց քեզ, միթէ չխղճա՞ցին ի՞նձ, միթէ չխղճացի՞ն այս զրկուած Վարդուհուն, որ սե է հագել ու սպասում է իւր հօր տանը: Աստուած, դիւանիդ մեռնիմ Աստուած, ես ի՞նչ էի արել, ի՞նչ մեղք էի գործել, որ դու ինձ պատժեցիր, իմ մի՞նու ճար որդուն առար ինձանից: Չէ՛, չէ՛, Վարդուհի, էլ չեմ խաբւիր, դու ցանկաւ նստւած ես ինձ խաբել, հարազատ մայրը չի խաբւում, երբ լսում է իւր որդու, իւր մի՞ն ու ճար որդու մանր արեան երկրում, բորենիների երկրում, անտէ՛ր, անտիրակա՛ն դաղանների, գայլերի փայ դարձած:

Ա՞՞ Աստուած իմ, ո՞վ որ եղել է մայր մէկ կտրիչի, որ ունեցել է որդի, մի՞նու՞ ճար որդի, և կորցրել է նրան մի այնպիսի վտանգաւոր վայրում, նա միայն կ'հասկանայ նրա դրութիւնը, այդպիսի մօր դրութիւնը:

Սուգի, մեռելի տուն էր դարձել այդ տունը, ողբում էին երկու սրտեր, մէկը մէկից ցաւալի, մէկը միւսից կսկծալի: Երեկոյ եղաւ:

Վարդուհին կոտրւած սրտով, յուսահատ դրութեան մէջ գնաց իրենց տանը, խնդրելով տիկին Ե. ին որ հանդիստ մնայ, չ'լայ, տեսնենք թէ ինչո՞վ կ'վերջանայ և հետեանք ի՞նչ կ'լինի:

Տիկին Ե. սպասում է երկար, անցնում են երկար ու ձեգ ժամեր, Իգիթի հայրը չ'կար ու չ'կար:

— Ի՞նչ եղաւ չեկաւ. Մարդար Աղան, ի՞նքն իրան ասում է Տիկին Ե. արդեօք լսե՞լ է, խմայե՞լ է թէ ոչ:

Ծերացած կինը երկար նստեց, կէս գիշեր եղաւ, ո՛չ ոք չ'կայ, ո՛չ մի ձայն: Տան կենդանութիւն տուողը միայն ճրագի աղօտ լոյսն էր որ սլւղւում էր լուսաւորելով տան կանկարասիքը: Տիկին Ե. ի պաշտպանը, միսիթարողը այդ մեռելային պահուն նրա աղախինն էր: Նա էր միսիթարում անբախտ տիրուհուն, ասելով. «Նէ պլաչ, բարինիա, միլայա բարինիա,

եա չուստուռչու զտոյ օն ժիւ ի զգարով» (մի լայ սիրելի տիրուհիս, մի լայ, ես զգուս եմ որ ողջ եւ առողջ է)։ Կէս զիշեւրը անցնելու վերայ էր, լսեց դռան ձայնը։

— Ո՞վ էք, գուուս է տիկին Ե.։

— Ես եմ դուռը բաց...։

— Դու ո՞վ ես, անուն չո՞ւնեա։

— Ես եմ մայրիկ, ե՛ս։

— Վա՛յ աչքերս քուսնայ, որդի՛, Մարտիրոսը է, իգիթս է։ Շտապ, շտապ դուռը բաց է անում տիկին Ե. եւ առնում իւր մայրական գրկի մէջ, համբուրում, եւ արտասուքով լրեւնում նրա երեսը։ Մէկ էլ գրկիցը հետ է ձգում, վիրաւոր արծւի նման, ու բարկանում։

— Վա՛յ խաբուած եմ եղել, որդիս չէ՛։

— Ես եմ, մայրիկ, էլի քո որդին եմ, ինչո՞ւ ես ինձ անիծում։

— Դուր՛ս, դուր՛ս, անխի՛ղճ անաստու՛ած, ի՞նչ ես ուզում իմ տանից, իմ տեղից։ Հիմայ ի՞նչու ես եկել, էլ ո՞վ մնաց որ խաբես տանես գլխից հանես. դո՛ւրս, դուրս գնայ իմ աւերած օջախից։ Եթէ դու դուրս չես գնայ ես կ'գնամ, ես կ'դուամ, որ իմ որդու սպանողը, գլխէն հանողը ս'ա էր սրան էլ սպաննե՛ցէք, թող իմ նման սրա մայրն էլ սեւ կապի, կամ օրիօրդ վարդուհու նման թող քո կիներն էլ սեւ հագնի։

— Մայրիկ, ինձ հաւատայ որ ես գլխահան չարեցի նրան, նա ինքը ազնիւ զգացումների սէր երիտասարդ էր, ինքը ցանկացաւ գնալ, օգնել նրանց, մեր թշուառ եղբայրներին։

Յանկարծ տիկին Ե. ի աչքը ընկաւ նրա արիւնոտ դաշոյնի վերայ, որը մօտ բռնած էր Պ. Գարեգինը։

— Ի՛նչ, անաստո՛ւած Գարեգին, հիմայ էլ ցանկանում ես ինձ՞ սպաննել, աչդ ի՞նչ է դաշոյնը. դու ինձ չես խղճում անգութ, իմ տունա արցունքի տուն չէ, հեռա՛ցիր իմ տանից։

— Մայրիկ, ժամանակը ուշ է, ես սպաննեցի մեր քաղաքի ժանդարմայի հաշարապետի օգնականին, հիմայ էլ սպաստանել եմ իմ ընկերի տանը, յոյս ունենալով թէ նրա մայրը ինձ կ'պահէ, կ'ազատէ, խնդրո՛ւմ եմ, մայրիկ, խղճայ ինձ, տե-

սան Ռուս ոստիկանները որ ես այս կողմը փախայ, աղափր ինձ և ձեռք, մի յանձներ, խնա՛յիր, խնայիր ինձ այն աղ ու հացին որ ես և քո կտրիչը միասին ենք կերել :

Տիկին Ե. շարած, մի քանի վայրկեան լուռ էր, ու յանկարծ գոռաց :

— Ոչ', ես չեմ կարող քեզ պաշտպան հանդիսանալ, հեռացիր, ինչպէս իմ որդու արիւնը մտա՛ր, խաբեցիր, ուղարկեցիր, այնպէս էլ իմ արիւնս ես մտնում, չեմ ցանկանում, զնա՛յ, իմ տունս ոճրագործի տուն չէ :

Պ. Գարեգինը, ինչպէս մէկ խուղած մարդարէ մէկ անգամ էլ աղերսանքով աչքերը ձգեց դէպի Տիկինը ու սկսեց շտապ, շտապ, դուռը բանալ :

— Ո՛ւր ես գնում, յանկարծ սթափւեց Տիկին Ե. և բռնեց

Պ. Գարեգինի ձեռքից :

— Գնում եմ մայրիկ, թող քո կամքը կատարւի, թող ինձ բռնի կախաղան բարձրացնի Ռուս բռնապետը, և դու էլ ուրախացիր, թող իմ մայրս էլ, քոյրս էլ, կինս էլ ձեզ պէս սեւ կապեն :

— Պ. Գարեգին, մի զնա՛յ. բռնեց ներս քաշեց և էլի դուռը փակեց :

Մի ակնթարթում, Ռուս աղախնի հազուադէպ հանում, հազցնում է Պ. Գարեգինն ու պառկացնում անկողին :

Պ. Գարեգին, դեռ երիտասարդ էր, առանց բխների և մօրուքի՝ որ շատ յարմար էր, ու բաւական զեղեցիկ աղախին դարձաւ, իսկ աղախնին հազցրեց իւր զգեստները մէկը և ինչպէս մէկ հիւր օրիօրդ նստեցրեց բազկաթոռի վերայ : Իսկ արիւնոտ դաշոյնը ձգեց ջրհորի մէջ, ու եկաւ նստեց միւս բազկաթոռի վերայ : Այս բոլորը նա կատարեց մէկ ակնթարթում, մի քանի վայրկեանում :

Յանկարծ լուեց դռան զանգակի ձայնը. — ո՛վ ես հարցնումէ՞ Տիկին Ե. . — մենք ենք. պատասխանում է Ոստիկանը : — Դուք ո՛վ էք և ի՞նչ հրամանով այս կէս գիշերին համարձակում էք թաղել իմ տան դուռը :

— Տիկին', բաց դուռը, մենք Ոստիկաններ ենք և մի

կարեւոր հարցի համար ենք եկել, ու շուտով պէտք է գնանք, բացէք խնդրեմ աներկիւղ :

— Ո՞վ ունէք հետեւնիդ, կ'այ արդեօք մի ուրիշ մարդ հետեւնիդ, առանց դրացիներիս, ես չեմ կարող ո՛չ մի ոստիկան իմ տանա թողնել, քանի որ ես մննակ եմ, մանաւանդ մէկ օրիօրդ հիւր էլ ունեմ տանը :

— Բա՛յ, մենք քեզ ասում ենք որ մի՛ վախենայ, իսկ դուք պատմութիւն էք կարդում գլխներիս, բա՛յ եթէ ո՛չ, ուրիշ միջոցի կը գիտնէք :

Այն տեղից աղախին օրիօրդը բարկացած գտում է :

— Ինչ տգէտ ոստիկաններ էք, ինչ վայրենի մարդ էք, տիկին, արի այս կողմը, թող գտն հերս, եթէ մի որ ե է սխալ քայլ անեն, այս վայրկանիս կը դրեմ իմ հօրս և պաշտօնանկ կանեմ այն վայրենի ոստիկանին. որը կը համարձակուի մի որ ե է սխալ խօսք խօսել այս յարկում :

Դուռը բացեցին, ներս հրաւրեցին ոստիկաններին : Ոստիկանները սկսեցին խուզարկել տունը. ամբողջ սենեակները յետոյ եկան աաղխինի սենեակը, տեսան որ մէկ օրիօրդ է պառկած հագուստով :

— Ո՞վ է այս օրիօրդը :

— Մեր աղախինն է :

— Ո՞ր տեղացի է ձեր աղախինը :

— Ռուսաստանի խորքերից եկած, մէկ դժբախտ օրիօրդ է, կլիման չյարմարեց, այս քանի օրէ որ հիւանդ դրութեամբ տանչում է խեղճը, եթէ այսպէս գնայ, ստիպուած պէտք է լինենք ետ ուղարկել : Նայեցէ՛ք մօտ երեսուներ հինգ աստիճան տաքութիւն ուի :

Ոստիկանները տեսնում են որ ոչինչ չի կարելի ժամավաճառութիւնից հասկանալ. ներողութիւն են խնդրում ու հեռանում : Աղախինը և տիրուհին մի այնպիսի դիրք էին բռնել, որ ոչինչ չէր կարելի հասկնալ, կամ կասկածել :

Իսկ օրիօրդ վարդուհին, գնում է իրենց տուն ու յայտնում մօրը այդ չարագուշակ դէպքի մասին, ու խնդրում ուր թոյլ տայ իրեն, խուժք կաղմնիւու և գնալու նրան օգնութեան :

Շատ թեր ու դէմ վիճաբանութիւնից յետոյ, մայրն էլ խօսք է տալիս :

—Ա՛յ որդի, դու գիտես, յետոյ դու կը զղջաս :

Իսկ օրիօրդ վարդուհին իբրեւ չնորհակալութեան յարգանք, մօտենում, ծունկ է չոքում և համբուրում է մօր ձեռքը, և իբրեւ մխիթարական ասում է .

—Մայր, դու փոխանակ դժգոհելու, պէտք է ուրախանաս . որովհետեւ ես ոչ թէ գնում եմ զւարճանալու, ոչ թէ կլուք կամ խաղ, այլ արեան դաշտ, փոխանակ խաղալու պէտք է կուեմ, ձեռագործի տեղ հրացան պէտք է բռնեմ իմ ձեռքը : Մայր չըջահայացք եղիւր, տես թէ ի՞նչպէս կրակ է թափւում երկնից, մայր, զգայուն մարդը չի կարող դիմանալ այսքան ցաւերին, արիւն է հոսում Եփրատի և Տիգրիսի միջից, և փոխանակ ջրի, արիւն է թափւում Սեւ ծովի մէջ : Մայր, Հայաստանում սով կայ, սուր քաշել կայ, սրի խորով լինել կայ բայց դուք հանգիստ նստած էք բազկաթուռի վերայ, առանց զգալու թէ ի՞նչ է կատարւում այն աշխարհում, մեր հարազատները հետ :

Կովկասի, Ռուսաստանի, Պարսկաստանի, և Եւրոպայի Հայ կանայք, իրենք իրենց յօժար կամքով իրենց որդիներին մէկին, լինի թէ աղջիկ, թէ մանչ, պէտք է նւիրի Հայաստանին, նրա վերանորոգման, նրա վերքերը բուժելու : Հայաստանը կարօտ է, կարօտ, իրեն հարազատ զաւակներին, որոնք փախել ապաստանել են օտար հողերի վերայ, օտար երկրներում : Հայաստանի հողը, այդ նւիրական հողը, վրէժ է գոռճւմ, վրէժ, պէտք է գնալ, հասնել նրա ձայնին, եթէ նրա հարազատ զաւակները լինել ենք ցանկանում : Մայր, դու չ'կարծես թէ մենակ ես գնում եմ նրան օգնութեան, ո՛չ, ես նրա սիրով, սիրում եմ նրա սիրածին, ես ինչպէս հարազատ սիրտ կրող Հայ օրիօրդ իմ պարտականութիւնս պէտք է կատարեմ, իմ արեան գնով : Պէտք է գնամ, իմ թաշկինակով չորայնեմ այն անբախտ մայրերի, դժբախտ քոյրերի, որդեկորոյս ծնողների աչքերը, և ասեմ որ մեր վերայ թող վատ գաղափար չ' կաղմնն և թող հաւատան մեր Տաճկահայ եղ-

բայնորի որ իրենց փրկութեան համար, իրենց ղշախի Սրբութիւնը պահելու համար, Կովիասահայր, հայունին գիտէ կուել, արիւն թափել, աղատել իրենց այդ ինդճուկ վիճակից, հետ դարձնել, այդ անդառնալի ճանապարհից:

Մայրիկ, եւրոպական ոչ մի աղդ չէ աղատուել, առանց կանանց շարժումի, յիշի՛ր. սիրելի մայր « Մեր Հայրենիք » երգը և կը հաւատաւ ինձ, որ եթէ քոյրը իրեն եղբորը, մայրը իրեն որդուն իրեն կամքով չուղարկի արեան դաշտ, այն աղդը չի աղատուի: Ահ, բաւական է ինչքան մեր ծնողները, ամուսինները, եղբայրները, խարխալուել են տղիութեան մէջ, պէտք է կանանց աղատութիւնը անհրաժեշտ լինի. կինը պէտք է աղատ լինի անկախ՝ իւր աղատ գաղափարներով:

Մայրը ինչպէս մէկ խոնարհ աշակերտ լսում էր իւր աղջկայ հաւատաւորութեանը. և երբ որ վերջացրեց աղջկիւր իւր գաղափարները պարզելուց, դնաց կրկնակի համբուրեց մօրը ձեռքը և ասաց. «Երանի ինձ, հաղար երանի որ ունեւ քեզ նման գաղափարական մայր»: Իսկ մայրը, չնայելով շատ տխուր էր նրան առանց աղջկայ մնալ, բայց ինչ անէր, նա գիտէր որ իւր աղջկիւր հաստատամիտ էր, չէր կարող ոչ մի եւք գտնի այդ գաղափարից. հանելու համար, ստիպուեցաւ հնազանդիլ: Արտասուքը աչքերին համբուրեց իւր աղջկան, մաղթելով նրան յաջողութիւն և յաջողութիւն նրա նպատակներին:

Հարցը արդէն, լուծւած ու վճուած էր:

Երեկոյ էր արդէն: Օրիորդ Վարդուհու մայրը յուզւած գրութեամբ դուրս եկաւ դահլիճից դիմաց իւր բնակարանը (ննջարանը) իսկ օրիորդ Վարդունին առաւ իւր փոքրիկ քոյրը Սաթինիկին ու դնաց պարտեղ: Լուսնկայ գիշեր էր: Ծառերը, փոքրիկ նորատունի ծառերի սաւերը ընկել էր ծաղկաշատ գետին, և ներկայացում էր մէկ զօրաբանակ, ինչպէս մէկ զօրաբանակ կազմ և պատրաստ սպասում էին Վարդուհուն: Իսկ ստիպելը չ'գիտեմ որ տեղից էր եկել կանգնել այդ ծառի վերայ, այդ խնձորենու վերայ և կարծես թէ իմացել էր, զգացել էր օրիորդ Վարդուհու մեղամաղձոտ դրութիւնը, ու եկել էր որպէս զի

միտիթարէր, փոքրիկ Սաթենիկը իւր քնքոյշ թաթիկներով վեր-
ցնում է, քաղում է ծաղիկներից, մէկ փուռն է սարքում, եւ
գալիս նստում է իւր քրոջ մօտ:

— Սաթենիկ ջան, ի՞նչու քաղեցիր այդ ծաղիկները:

— Քոյրիկ ջան, քեզ համար քաղեցի, նրա՞ համար քա-
ղեցի:

— Սաթենիկ ինձ համար քաղեցիր հասկացայ, բայց դու
ասացիր նրա՞ համար էլ քաղեցի, ո՞վ է, ո՞րին ակնարկեցիր
այդ խօսքը:

— Նրա՞ է՛լի, չ'գիտեմ, նրա՞, որը այստեղ չէ, և ապ-
րումէ՛ մեղանից հեռու: Ա՛խ քոյրիկ ջան, ինչքան լաւ կ'լինէ՛ր,
որ դար, ես կ'փաթաթւէի նրա վզովը կ'համբուրէի:

Օրիօրդ Վարդուհին այլայլեց, և ինքն իրեն ասաց:

— «Ա՛խ Աստուած, սա էլ գիտէ սիրել, սրան էլ զգա-
ցում ունի, հապա ես ի՞նչ անեմ:»

— Սաթենիկ ջան, ակսր ես պէտք է գնա՛մ:

— Ո՛ւր քոյրիկ ջան, ո՞ւր պէտք է գնաս.

— Պէտք է գնամ նրա մօտ՝, ակսր կարօտացել եմ:

— Ես էլ եմ կարօտացել քոյրիկ ջան, ես էլ, ինձ էլ կը
տա՛նես:

— Քե՛ղ ո՛ւր տանիմ քոյրիկս, Սաթենիկս:

— Ինձ էլ տար նրա մօտ, եթէ խմանայիր թէ ինչքան եմ
կարօտել . . . :

— Սաթենիկ ջան, քեզ չեմ տանի հետս, որովհետեւ դու
դեռ փոքրիկ ես, իսկ ես կ'գնամ անպատճառ և դու միայն
կ'յիշես, կ'յիշես ինձ, որ ունեցել ես ինձ նման մէկ թշուառ
քոյր: Բե՛ր, բեր Սաթենիկ ջան որ համբուրեմ քե՛ղ, գոնէ
այս օր իմ փափաքս առնեմ՝ քեզանից: Վարդուհին յուզւած
դբուլթեան մէջ գլուխը դրեց ձեռքերի մէջ և սկսեց բարձր
ձայնով լա՛լ:

— Քոյրիկ ջան ի՞նչու ես լաց լինում, եթէ որ դու լաս
իմ լացն էլ կ'գայ:

— Չէ՛, Սաթենիկ ջան դու մի՛ լաց լինի, թող որ ես լամ,
եւ դարդ ունեմ, վէրք ունեմ իմ խորտակւած սրտում, իմ

դարդս անդարմանելի է, անհուն ծովերով, մեծ մեծ սարերով, խորխոր ձորերով: Սաթենիկ, իմ վէրքերս անդարմանալի վէրքեր են, և մի գուցէ այս վէրքերով կ'մտնեմ դերեղման:

Վարդուհին այնպէս էր խօսում, այնպէս իւր դարդերը, սիրտը բաց էր անում այս փոքրիկ երեխայի առաջ որ կարծես թէ իւր մօտ նստողը ոչ թէ երեխայ է այլ մի այնպիսի մէկը, որ կարող էր իւր վէրքերը բուժել, դարման անէր:

— Սաթենիկ ջան, վաղը ես պիտի գնամ, իսկ դու չես մոռանայ ինձ, կ'յիշես որ ունեցել ես մի քոյր, որ ինչպէս ծաղիկ դեռ չ'ըացւած դոցւեցաւ:

— Քոյրիկ ջան, գնա՛ւ ե՛րբ պիտի գա՛ս, նրա հետ միասին պիտի գաս, այնպէս չէ:

— Ախ երանի, հազար երանի որ նրա հետ գայի, նա ողջ լինէր, էլ ի՛նչ ցաւ, ի՛նչ դարդ կար: Այո, Սաթենիկ ջան, եթէ Աստուած խղճաց վերաս, զթաց նրան, անպատճառ նրա հետ կ'վերադառնամ, եթէ ոչ՝ Աստուած գիտէ...:

Օրիորդ Վարդուհին յուզւած նայեց երկնքին այնպիսի մի հայեացքով, որ կարծես թէ մխիթարութիւն էր ցանկանում նրանից, ոչորմութիւն էր հայցում նրանից: Բայց երկինքը, անողորմ էր, մո՛ւթ, որ փոխանակ մարդու հիացում պարզեւելու, աւելի սոսկացնում էր: Մի քանի վայրկեան լուութիւն էր տիրում այնտեղ: Օրիորդը անգիտակցօրէն սկսեց բարձր ձայնով արտասանել, «Դուք բոլորդ էլ անխիղճ էք, անդուժ էք, անողորմ: Դուք տեսնում էք թէ ի՛նչպէս կեանքի գոյութեան համար կռիւ է մղւում աշխարհում. դուք տեսնում էք թէ ի՛նչպէս արիւն է հոսում Հայաստանի խորքերում: Դուք տեսնում էք թէ ինչպէս թալանում են, կողոպտում են Հայերի ինչքերը, պղծում, քանդում, անարգում են Հայերի նւիրականութիւնները, նրանց օջախները: Դուք տեսնում էք թէ ի՛նչպէս Հայ հերոսները յանուն արդարութեան, յանուն ազատութեան, յանուն կրօնի, վերջապէս յանուն ազգային պատւի, սրի խորով են լինում, սարերի դռնին, ձորերի միջին, հեռու ազգականներից, բարեկամներից, սիրելիներից: Քանի հազար ծաղիկ հասակներ թափւեցան բանտերը,

քաղցած ու ծարաւ : Մի խօսքով աշխարհը դժողք է դարձել ,
 և մարդկանց հանգստութիւնն չէ տալիս : Մարդիկ մարդ են
 ուզում : Ո՞վ է ասել , որ Հայը վեց հարիւր տարի դերի պէտք է
 լինի Իսլամական անարգ լուծին , որ տեղից վաղուց վերացած է
 արդարութիւնը : Խօսի՛ր , անդո՛ւթ երկինք , ո՞վ է ասել որ Հայը
 անասունի պէս պէտք է լծւի սայլերին , և պէտք է աշխատի ,
 արիւն քրտինք պէտք է թափի , իսկ Տաճիկ բռնապետը , բուր-
 ժւան , շովինիզմը , անյարգ Ղուրանի աշակերտները , կղերականները
 պէտք է լալինն այդպիսի քրտինքը : Ա՛խ որն ասե՛մ , որն ասեմ
 անդո՛ւթ երկինք որ իմ սփրսս հանդարտի : Միթէ դու կուրա-
 ցե՞լ ես , չե՞ս տեսնում . ա՛յո , տեսնում ես բայց չես խղճում ,
 ուրեմն ով դո՛ւ արդարութիւն Աստուած , անդգայ ես , ի՞նչ
 կ'լինի քո ստեղծած մարդկութեանը : Մեզ այսուհետեւ այդպիսի
 երկինք պէտք չէ՛ , մեզ պէտք է հաւատարութեան երկինք ,
 արդարադատութեան երկինք , մենք աշխարհի խորթ զաւակը
 չենք , այլ հարազատ զաւակներն ենք : Օրիորդ Վարդուհին
 կարկուտի պէս թափում էր խօսքերը երկնքի վերայ , նախա-
 տում էր , նախատում էր նրա՛ն , իւր անդթութեան համար ,
 իւր անողորմութեան համար :

Սթափւեց օրիորդը , նայեց Սաթենիկին , որ գլուխը դրել
 էր Վարդուհաւ ծունկերի վերայ ու քնել : Ա՛խ երանի քե՛զ ,
 անհոգ երախայ , երանի քեզ , դու չ'դիտես-թէ ի՞նչ է կեանքի
 փոթորիկը :

Վերկացաւ օրիորդ Վարդուհին առաւ Սաթենիկին իւր
 դիրքը և գնաց սննեակ :

Օրիորդը գնաց ննջարան , մի քանի ժամ էլ տանջւում էր
 անկողնի մէջ : Տեսակ տեսակ մտածումներ , երեւկայութիւններ ,
 դալիս ու պաշարում էին նրան , և չէին թողնում որ հանգս-
 տանայ , առանց այդ էլ տանջւած , սիրտը :

Գիշերը , շատ խանգարիտ գիշեր էր . համարեա օրիորդ
 Վարդուհին չ'կարողացաւ երկու ժամ հանգիտ չննջել , ար-
 դէն լուսացել էր :

Արթնցաւ օրիորդ Վարդուհին , գնաց իւր մօր մօտ :

—Վարդուհի, ի՞նչպէս երեւում է այս գիշեր էլ հանգիստ չունեցար, այդ ի՞նչ ես եղել:

—Այո՛ մայրիկ, հանգիստ չէի, մանաւանդ որ մէկ վատ երազ էլ տեսայ, որ սոսկացի:

—Ա՛յ ո՛րդէի, չնայելով երազին չեմ հաւատայ, բայց եւ այնպէս պտամիր տեսնենք:

—Մայրի՛կ, երազում ես ինձ դանում էի մէկ կանաչ տափարակ դաշտում, եւ տեսայ որ նա՛, բարձր սարի վերայ կանգնել է, կարծես վիրաւոր, և աղիողորմ ճիչեր է արձակում, ու ինձ կանչում: Ես էլ ուրախութեամբ բարձրացայ այդ սարի վերայ բաւական ուրախացանք, զարճացանք, յետոյ իջանք ցած: Այն տափարակ մարդագետինը, որ տեղ ես կանգնած էի էլի եկանք այնտեղ: Յանկարծ եկան Ռուս ոստիկաններ ինձ պէտք է յափշտակէին. բայց նա կռւում էր ու չէր յանձնում ինձ. յետոյ երբ որ ես շատ ընդդիմացայ նրան բռնեցին, ձեռքն ու ոտքը հաստ շղթայով կապեցին, իսկ ինձ սպանեցին: Դեռ չէի մեռել, հողեւարքի մէջ էի երբ ընկաւ ականջս նրա չրա շղթաների ձայնը, արթնցայ սոսկալով: Եւ ես հաւատացած եմ մայրիկ որ նրան չափտի կարողանամ արժանանալ:

—Վարդուհի, այդ երազից ես միայն այսքանը կարողացայ հասկանալ, որ ձեր թշնամին այնտեղ չէ, դու նրան այնտեղ կ'արժանաս, թող Աստուած փափաքիդ հասցնի: Բայց ձեր թշնամիքը ինչպէս երեւում է այստեղ եմ, այս աշխարհում, ոչ թէ տաճիկների միջից այլ ռուսների միջից: Ա՛խ Աստուած անիծէ այսպիսի կառավարութիւնը, որ մեզ հանգստութիւն չէ տալիս:

Այդ երազով էին դբաղւած որ ներս մտաւ մի փոքրիկ երեխայ ու ընդհատեց մօր ու աղջկայ խօսակցութիւնը:

—Օրիօրդ, Պ. Սմբատը ձեզ կանչեց, ասում է. «Եթէ գործ չունի թող ինձ մօտ գայ, մի քիչ կարեւոր գործ ունիմ, խօսելու բան ունիմ»:

—Շատ լաւ, գնայ ասա՛ որ նա էլ զատորաստւում էր ձեզ մօտ գալու:

Երախան գնաց, իսկ օրիօրդը հադաւ իւր ճանապարհադդեաւոր ու գնաց Պ. Սմբատի խանութը:

Սմբատը տեսաւ օրիօրդին, ամենաքաղաքավարի կերպով տեղ ցոյց տուեց նստելու, ու սկսան խօսիլ, օրուայ հարցերի վերայ, ուստի յեղափոխութեան վերայ, և սկսեցին խօսիլ մի ուրիշ նիւթի վերայ, որ օրիօրդի սրտին աւելի մօտ էր, ու նրա ցանկացածն էր:

— Օրիօրդ, ես լսեցի որ դուք ևս ցանկանում էք մեր խմբի հետ Տաճկաստան գնալ ճիշտ է:

— Այո, ճիշտ է Պ. Սմբատ, ես վճռել եմ, և մօրիցս էլ թոյլադրութիւն եմ ստացել, այնպէս որ ո՛չ մի արգելք չ'կայ իմ մասին:

— Բրաւոյ օրիօրդ, երանի թէ քեզ պէս աղջիկ՝ Հայ կանայք շատ ունենային:

— Շատ լաւ. երբ պէտք է գնանք Պ. Սմբատ:

— Մենք արդէն պատրաստ ենք, և վաղը երեկոյեան անտառաւ պէտք է դուրս գանք եթէ Աստուած յաջողի: Իսկ եղբայր պէտք է լինի իմ ղեկավարութեամբ:

— Ուրեմն ես իմ պատրաստութիւնս տեսնեմ ու վերջապէս աշխարհ:

— Անշուշտ, և չ'մտածես, մի քանի օրիօրդ ևս ունինք մեզ հետ...:

— Իհ, նշանակութիւն չունի ինձ համար Պ. Սմբատ, ես վճռել եմ գնալ, կուզէ լինի, կուզէ չ'լինի ինձ համար կարեւորութիւն չունի:

Վերջացրեց օրիօրդը խօսակցութիւնը, ու վերադարձաւ տուն: Յայտնեց Վարդուհին իւր մօրը, այն բոլոր խօսակցութիւնը, ի՞նչ որ եղաւ Պ. Սմբատի խանութում: Այս էր ամբողջ մեծ առաւելութիւնը, օրիօրդի, որ ի՞նչ անցնէր, ի՞նչ ինչէր, մօրը կ'աշխատէր, կամ նրա համաձայնութիւնը կ'ցանաւ տնային:

Երկու օրից յետոյ առաջ էր խաղում մի խումբ լավ կատանե հոններով: Դա Սմբատի խումբն էր...:

Ահա և Արարատ լեռը, մէկ վիթխարի քարակոյտ, համբ
անդուլթ: Իւր գլուխը բարձրացրել էր ամպերի մէջ, ու խո
տում էր, զւարճանում էր նրանց հետ, ուշադրութիւն չէ
դարձնում աւերած Հայաստանի վերայ: Ամաչում էր իւր գլու
խը հանել ամպերի տակից, ինչպէս մէկ ամօթխած նոր հարս
որովհետեւ երկար ու ձեգ տարիներ, աշխարհի սկզբից մինչեւ
հիմայ, անտարբեր էր դանւել դէտլի իւր սիրած Հայաստանը
իւր պաշտելի ցեղը:

Գիշեր էր, Լուսինը չըջապատւած Աստղերով, զւարճանում
էր երկնքում, և իւր աղօտ լոյսը ձգում էր Մասիսի գլխին
հաւաքւած դեռ նոր եկած ձիւնի վերայ, ու արծաթի պէս
փոքրիկ ապակիների մանրուքի պէս պսպղեցնում էին նրա
գաղաթը, որ պարծնում էր, հպարտանում էր, իբրեւ թէ ինքն է
տեղ տուել Նոյի Տապանին իւր գլխին, և ինքը սարերի թա
գաւորն է ու արժանաւորը: Իսկ միւս կողմում թե թւի տուն
կանգնել են Կովկասեան լեռները, ինչպէս մէկ վիթխարի շղթա
որ սարսափ է ազգում անցողիների վերայ: Խուճը կանգ առաւ
Արարատի ստորոտում հանգստանալու: Օրիորդը վերցրեց իւ
հրացանը ու դնաց բարձրացաւ Արարատ լեռան վերայ, կար
ծես թէ մի թանկագին բան կորցրած լինէր այնտեղ, ու փնտ
րում էր որ գտնէ:

Զգիտեմ թէ ինչու օրիորդի աչքերը լեցւեցին ու յուզ
ւած, մեղամախճոտ դրութեամբ, սկսեց լաց լինել ու բարձր
ձայնով հարցնել:

— Դ'ու, նահապետական արծա'ն, ասա', պատասխա'նի
լինձ, չ'տե՞ռար արդեօք, այն ահեղ մարտից յետոյ ո՞ւր ընկաւ
այն հերոսը. աս'ացե՛ք չար ոգիներ, ե'ս եմ հարցնողը, հար
ցնողը մէկ օրիորդ է իւր վառ զգացումներով:

Դաշտն էլ չի խօսում, լեռն էլ չի խօսում, ու լուռ է
ամեն ինչ: Միայն արձագանքի ձայնն է գալիս հեռու հեռու
ձորերէն. գնա'յ օրիորդ մի յուսահատի, քո քաջութեան մի
կ'դտես միւթաթութիւն դու պէտք է յաղթանակը տանիս:

Յանկարծ լուսում է զանդերի ձայներ, զրը'նդ, զրինդ...
Պարսկաստանից է գալիս, դա քեաւրւան է, մօտ յիսուն ուղա

արու կապուած, գալիս էին ու գնում գէպի Կալկաս, նոր
պրանք էին տանում ծախելու: Զանգերի ձայնը քանի գնաց
էականացաւ, ու անխելի եղաւ: Օրիորդը վերջին անգամ իւր
այեացքը ձգեց գէպի Կովկասեան լեռները: Գէպի Սրարատի
լուսը, կարծես խռովեց նրանցից, չէր ցանկանում նայիլ ոչ
մի տեղ, նա յոյս ունէր որ մի գուցէ կ'իմանայ նրա մասին
ինչ որ նորութիւն, օրիորդը այնպէս էր յուզւած, ինչ-
էս Մովսէս Մարգարէն Սինայ լեռան վերայ, կարծես օրիոր-
ն էլ Մովսէսի պէս սպասում էր մի ինչ որ պատգամի: Յան-
արծ լաւեց խմբապետի ձայնը, որ կանչում էր օրիորդին:

Օրիորդը, վերջին հրաժեշտ տուեց Կովկասեան լեռներին,
նձայր դաշտին, եւ Կովկասեան սահմանին:

— Մնաք բարեաւ, Կովկասեան լեռներ, դաշտեր, ձորեր,
րկինք եւ դետինք: Մնաք բարեաւ Սրարատեան Մայր Ա-
ռու, Լուսաւորչականներու նւիրական էջմիածին, Մնաք բար-
աւ արեւ եւ լուսին, ես ո՞վ գիտէ մէկ էլ ուրախութեամբ
էտք է ապրի՞մ ձեր մէջ, պէտք է անցնե՞մ ձեր միջով: Ես
յսօր ուխտ եմ անում այնպէս, ինչպէս մէկ անտէր եւ բախ-
ակորոյս մարգարէ, եթէ իմ նպատակները կատարուի, ես
երազարծիս մէկ արձան պէտք է կանգնացնեմ ա՛յս
եղ, եւ գոհարանական սեղան պէտք է պատրաստեմ հո-
ւների համար, բնութեան հարազատ զաւակների հա-
ար, ինչպէս Նոյը ջրհեղեղից յետոյ սեղան պատրաստեց,
ոթութիւն յայտնեց, աշխարհիս ստեղծողին, ամենաբարի Աս-
ուծուն: Ծունկ չոքեց օրիորդը ջերմութեամբ սրտով աղօթեց,
ամբուրեց Սրարատի չորացած կուրծքը, ու առաւ հրացանը
նայ խմբի մօտ, ուր բոլորը կաղմ ու պատրաստ էին ու սպա-
ում էին օրիորդին:

Օրիորդը միայաւ խմբին ու սկսեցին արշաւել: Այնպիսի
անապարհով էին գնում մեր հայդուկները որ սահմանապահ
օրքերը չատ հեռու էին ընկնում նրանցից:

— Մատոյ դեռ չատ կայ որ հասնինք այնտեղ...:

— Խա՛, դեռ ի՞նչ եկանք օր:

Գնում են, սա՛ր, ձոր, քար չեն նայում, գնում են ա-

ռանց մտածելու, առանց նայելու: Յորեկը գնում, են գիշերը գնում ու անընդհատ հարցնում իրենց ուղեկցոյց քիւրքին:

— Մստո հասա՞նք...:

— Ի՞նչ մ'ալ բաւէմն, քիչ մնալ, կ'հասնինք:

— Մստո՛, քեզ մատաղ, այնպիսի ճանապարհով գնանք որ ուղիղ գնանք մեր ծրագրած տեղը, հասկցա՛ր:

— Խա՛ բաւեմն, ես ձք քիրւծն եմ, ես ձք նիօքար եմ, ձեզի կի տանիմ, համայ խ. գաւառի մէջ կ'լծալիմ ու կ'երթամ:

Հայդուկային խումբը այսպէս խօսելով, կատակ անելով, գնում էին: Լոյսը բացւեց, արեւի ճառագայթները տաքացրին երկիրը, Բնութիւնը նոր կենդանութիւն ստացաւ, ամէն դուռ, ամէն լուսամուտ բացւեցաւ, սրտեր ուրախացաւ, բայց մեր խումբի սիրտը տխուր էր ու տխու՛ր: Կարծես արեւը խրախուռում էր երիտասարդներին նոր ուժ էր ներշնչում ասելով — գնա՛ցէք, հայ երիտասարդներ, կուեցէ՛ք կամ կուով փրկութիւն ստացէք, կամ զոհեցէք ձեր նւիրական ծաղիկ կեանքը, Հայաստանի փրկութեան: Ձեր իդեալը առ այժմ պէտք է լինի Հայաստանը, թշւառ Հայաստանը:

Արեւը երկու մղրախ բարձրացաւ, բայց աշխատաւորներ չկան, ցորենները, գլուխները ծռած դէպի գիւղ սպասում են իրենց տէրերին, որ գան, հաւաքեն իրենց: Բայց մա՛րդ, աշխատող չկար ու չկար:

Ամէնը վախեցած տաժանելի աղէտներից փակել էին իրենց տները դռները, ու սպասում էին զուլուլի: Նրկիւղը, մահաւան սարսափի պէս փռւել էր, փռւել էր աշխարհի այդ խեղճ ու կրակ մասի վերայ: Ա՛հ ի՛նչ սարսափելի էր տեսարանը, տեղ կար որ բռնի հաւատափոխէին անում. տեղ կար կոտորում էին անխնայ, թալանում, լլկում, ճղում էին կանանց արգանդը եւ անխղճօրէն մորթում:

Ամէն կողմում լաց, կոծ, չիւան, ամէն կողմում ճիչ ու աղաղակ: Օգնութեան կարօտ էր ոչ թէ մէկ գաւառ կամ մէկ գիւղ, այլ ամբողջ Հայաստանը: Արիւնը առւակներ էր կազմել, ու ողողում էր վիրաւորածների վէրքերը, որոնք թափթըփւած էին ամէն կողմերում, աչքները բաց ու սպասում

իրենց բարեկամներին, աղգականներին, հարազատներին, Մահ-
ւան քամին էր, որ թագաւորում էր ամէն տեղ: Մեր հայ-
դուկային խումբը, առաջ էր խաղում անվախ աներկիւղ:

— Մտտո՛, ի՞նչ լեռներ են սրանք, հարցնում է խմբա-
պետը:

— Սիւխանայ լեռներն են, Սասնոյ լեռները լաօ: Երբ որ
Սասունի անունը ընկաւ ականջները, սարսեցինք, մեր ամբողջ
մարմնի վերայ սոսկում անցաւ, մահւան սոսկում: Ու մենք յի-
շեցինք այն նուիրական անունը, յիշեցինք այն քաջ մարտիկ-
ները, յիշեցինք նաեւ Սերոբ փաշային, որ ի՛նչպէս մէկ առիւծ,
ափրապետել էր այս լեռները: Յիշեցինք մենք որ անցնում
ենք նահատակների միջով, որոնց հողաթմբերը նոյն իսկ յայտնի
էին: Ա՛հ Սասուն, քեամբախտ Սասուն, միմնջացին մեր չըր-
թունքները:

Մէկ էլ յիշում էինք որ Սասնոյ լեռները մարդու կեանք
են ներշնչում, խրախուսում են մարդու, կարծես թէ նոր հո-
գի, նոր եռանդ է տալիս, նայողին, հետաքրքրողին: Մէկ
էլ լսեցին մէկ ճի՛շ, մէկ աղիողորմ ձայն: Այդ ձայնը մէկ հի-
ւանդ մարդու ձայնի էր նման, մէկ վիրաւոր մարդու ձայնի
էր նման: Ո՞վ է արդեօք, Հայ է թէ Թուրք, ասաց խմբա-
պետը, ու կանգ առաւ:

Խմբապետը հրացանի կոթով հրում է վիրաւորւածին ու
հարցնում «Բ իմսէ՛ն»: Իսկ վիրաւորւածը դռում է. — ա՛խ
մայրիկ ջա՛ն, ո՛ւրես ո՛ւր, մէկ վայրկեանով դէմդք ցոյց տայիր
ինձ: Խմբապետը ապշած նայում է վիրաւորւածին ու ասում
ինքն իրան, թշուառ երիտասարդ հայէ հայ:

Հիւանդը չի զգում ահագին ձայնը ու աղմուկը ու կրկ-
նում է նորից այս մեղամախճոտ խօսքերը, հոգի՛ս, ո՛ւր ես,
ես մշնակ այս ամայի դաշտում, վիրաւորւած, անտէր ա՛ն օդ-
նական, գոնէ գայիր, պատկերքիդ դուրբան, դուցէ քո ջնջով
ինձ կենդանութիւն կ'տայիր:

Սարերի միջին, ձորերի խորշում, վա՛յ գլխին տալով՝ քո
խեղճ Պետրոսը, ձեզանից զրկւած ձեր կարօտովը մաշւած,
հոգեւարքի մէջ այս տեղ եմ ընկած: Ա՛խ հասէ՛ք, հասէք օգնե-

ցէք ինձ, ես դեռ չեմ ցանկանում մեռնիլ, ես դեռ վրէժ ունիմ վրէժ, ա՛խ Իգի՛թ, սիրելի ընկերս, գոնէ դո՛ւ գայիր, քե՛զ տեսնէի, իմ ցաւերս յայտնէի... :

— Պետրո՛ս, դու վիրաւորւած ես .

— Այո՛, ո՛վ էք դուք եղբայրներ .

— Մենք էլ քեղանից ենք, ձեր վրէժը լուծողներից :

— Գոնէ փառք Աստուծոյ որ վերջի չնջիս մէջ, հոգեւորքի մէջ ձեզ հետ խօսելով պէտք է հոգիս աւանդեմ :

— Պետրո՛ս,

— Խնչ է եղբայրներս :

— Պետրոս, որ տեղից ես վիրաւորւած :

— Ա՛խ շատ կասկածելի է իմ վէրքս, կուրծքիցս է կուրծքիցս . էլ չեմ կարող ապրիլ, իմ ուժս ձեզ եմ յանձնում, առէք իմ փամփուշտներս, զէնքս, և տարէք հետերնիդ, ու մի թողէք որ չների փայ դառնայ :

— Սիրելի Պետրոս որ խմբից էիր .

— Իգի՛թի, քաջն Իգի՛թի խմբից :

— Հապա ո՛ւրէ նրա խումբը հիմայ :

— Որ տեղ եղածը չ'գի՛տեմ, մենք այս տեղ կուլի բռնուեցանք, մի քանի հոգի ընկանք, իսկ մեր միւս ընկերները փախան, ապաստանեցին լեռները :

— Պետրոս ջան, ո՞ր տեղացի ես ,

— Ընկերներ, Երեանցի եմ, բռն Երեանցի, նոր ամուսնացած, և մէկ աղջիկ ունէի : Ա՛խ, չ'մեռնէի գոնէ գէթ վերջին անգամ տեսնէի... :

Խմբապետը երեւի շատ բան կ'հարցնէր, բայց Պետրոսի լեզուն բռնուեց, սկսեցին պաղիլ ձեռք ու ոտքերը : Միայն լսեց մի քանի կցկոտուր խօսքեր ու հազիւ թէ կարելի էր հասկանալ :

— Ընկ...երներ... հետ... եեց... էք... իմ օրին... ալին չ'յու... սա հատ... էք... փառք... յեզ... ափոխու...
... թեան... իւր... դրօշակին : Մըննաաքք բաարբեաւ :

Այդ խօսքերով կտրուեց իմ դառնագին ընկերիս շունչը :
Խմբապետը հրամայեց որ դաշոյնի ծայրերով գերեզման փորեն :
Խուճըր գերեզման փորելով էր զբաղւած , յանկարծ լսեց հրա-
ցանի որոտումներ , անընդհատ տեղում էր փանփուշտները ինչ-
պէս կատաղի կարկուտ : Այդ ձայնից զգացւած յանկարծ լսեց
Պետրոսի ձայնը , կարծես հրացանը , նրա պայթեւնի ձայնը նորից
կենդանութիւն տուեց Պետրոսին , մեր սիրելի Մարտիրոսին , ու
նա յանկարծ տեղից վեր թռնելով ասաց « Ա՛խ , երանի թէ ողջ ,
լինէի , ա՛խ անխիղճ Աստուած : ու վերջացաւ ամէն բան :

Հրացանների ձայնը քանի գնում մօտենում էր . . . :

Խմբապետն , համարձակ կերպով աշդարարեց խուճըրն որ
կազմ ու պատրաստ լինին :

Լուսինը դեռ ուշ պէտք է դուրս գար . մութը գիշեր էր :
Միայն երեւում էր գիւղեր , խեղճ ու կրակ գիւղեր , որոնց
ճրագի աղօտ լոյսը , երեւում էր հեռուից , պլպլում ու պսպլում
էր , ցոյց էր տալիս մասամբ իւր աւերակները : Գերեզմաննե-
րում ապրիլը այնքան երկիւղալի չէր , ինչքան այդ տեղերում ,
որ մահն էր թագաւորում : Շների հաջոցի ձայնը նոյն իսկ չէր
գալիս , պապանձւել ու ականջները սրել էին դէպի այն կողմը ,
որ կողմից գալիս էր հրացանների ձայնը : Միայն գիշերային բայ-
դուշներ էին որ երգում էին , աւելի շուտ ողբում էին մարդ-
կանց կեանքի հոգու , չարագուշակ ողբը , որ մարդու սարսե-
ցնում էր : Մի սոսկում կար այն տեղերում մի սոսկում , որ
քարերը նոյն իսկ անհանդիստ էին :

Լուսինը վախեցած այդ դէպքերից պահւում էր դուրս չէր
գալիս մութ ամպերի միջից , կարծելով թէ չ'լինի յանկարծ հրա-
ցանը , թշնամու անյարդ գնդակը դէպի իրեն կ'նետուի :

Բնութեան այդ երեւոյթով կարելի էր հասկնալ միայն , որ
ասում էր . — զգոյշ եղէ՛ք Հայ ժողովուրդ դեռ աղէտները չեն
վերջացել , այլ սպասում է ձեզ մի նոր աղէտ , որ առաջինից
աւելի վատթար կ'լինի , աւելի սոսկալի :

Դեռ նոր էին հողին յանձնել իրենց անմահ Պետրոսի դիակը ,
երբ լսեցաւ նորից հրացանի ձայներ , ու քանի գնում աւելի
մօտանում էր , ու լաւում էր նոյն իսկ ձայներ որ կամաց կամաց
մօտենալով կարելի էր լինում հասկանալ :

Չայները սկզբում լսում էին տաճկերէն, եւ քիւրտերէն, յետոյ լսեց մի ձայն, որ պարզ լսեց, ու հասկցւեցաւ որ հայի ձայն է, ու գոռում է «Տղերք կրահ անհընդատ կրահ» : Սմբատը սկսեց ասել իւր խմբին որ չվախենաք, ինչպէս երեւումէ մերոնցից են : Այդ ժամանակ մենք պահուինք մինչեւ որ քիւրտերի ձայները բոլորովին կ'մօտենայ ու հերտեները մեզ կ'լինի, մերոնք միւս կողմից, մենք այս կողմից կը պաշարենք այդ անհաւատներին, ու նրանց հոգին այն ժամանակ մեր ձեռքում կը լինի :

Կռիւր քանի դնում մօտենում էր Սմբատի խումբին : Մէկ էլ յանկարծ լսեց մէկ բարձր ձայն որ ասում էր. — Եա սուրբ Սարգիս մեզ օգնես, դու համար մեզ) :

— Տղերք գոռում է Սմբատը մերոնք հետ են մղում : Կրահ : Ու սկսեց նորից կրահ, կոտորում : Քիւրտերը հասած խնձորների պէս ցած էին գլորւում : Իգիթը ապշում է երբ լսում է միւս կողմից էլի հայի ձայն, հայդուկների ձայն է դալիս : Ուրախանում ու գոռում է «Ընկերների, քաջացէ՛ք, մեզ օգնութեան են եկել, մենք փրկւած ենք» : Ու սկսեցին աւելի եւս խրախուսիլ : Մի քանի ժամ կռւելուց յետոյ երկու հայդուկային խումբերը գալիս են դիմաց առ դիմաց : Քիւրտերը որը խելքը գլխին էր փախաւ, եւ իւր հոգին աղատեց : Հայ երիտասարդները տեսնում են որ միայն իրենք են կանգնած դէմ առ դէմ :

Երիտասարդները այնքան ոգեւորած էին, եթէ նոյն իսկ մի քանի հարուր հոգի էլ լինէին թշնամիներից անպատճառ պէտք է յաղթէին :

Երիտասարդները գորովից ու ոգեւորութիւնից ստիպւած, չկարողացան իրենց ոգեւորութեանը զսպել, սկսեցին նորից հրացանաձգութիւն, բայց զգացումները չկորսնցնելով, փամփուշտները դէպի վեր էին նետում, ոչ թէ իրարու :

Մի քանի վայրկեան այսպէս կռւում էին միմեանց հետ, որ յանկարծ Իգիթը գոռաց .

— Տղերք, դադա՛ր, մերոնք են :

Անմիջապէս դադարում է հրացանաձգութիւնը, ու իրա-

բու երես էին նայում մի քանի վայրկեան, շարած : Ու յետոյ, Իգիթը հրացանը ձգեց գետին ու մօտեցաւ աղաղակելով .

— Ո՞վ էք իմ աղատարար հրեշտակներ որ այս ժամանակին հասաք մեզ :

— Այդ տեղ Սմբատը չ'կարողացաւ իրեն զսպել փաթաթուեցաւ Իգիթի վզովը ու սկսեցին միմեանց համբուրել :

— Սմբատ ջան, դո՛ւ ես, իմ աղատարար հրեշտակ, հաւատամ արդեօք իմ աչքերին :

— Հաւատայ իմ հերոս ընկեր, ե՛ս եմ, ե՛ս, քեզ աղատելու համար Աստուծոյ ինձ այս տեղ ուղարկեց :

Միւս ընկերներին էլ փոխադարձաբար սկսեցին միմեանց համբուրել, ու առանձնացան Սեփանայ լեռան վերայ :

— Հիմայ մեզ պէտք է մէկ սպահով տեղ դնել ու նստիլ, խօսիլ, հանդատանալ :

Երկու խումբերը միացած այնպէս էին ուրախանում, համբուրւում, որ կարծես թէ երկնքից Աստուծոյ էր իջել : Մինչեւ այն ժամանակ որ մութը պատեց ամէն տեղ, կարծես լուսին էլ զգաց այդ ուրախութիւնը : Դուրս եկաւ մութ ամպերի տակից սկսեց լուսաւորել, ուրախացնել կարօտեալ սրտերին :

Մի քանի վայրկեանէն փախան երկնակամարէն ըզրոր ամպերը, ու աստղերը, իրենց գոհարափայլ աչքերով սկսեցին լուսաւորել խաւարում խաբխափում երկիրը : Գեշերային թռչունները սկսեցին դայլայլել, երգել, ու մխիթարել երիտասարդներին : Գիշերային բայդուշի ձայնը կտրուեցաւ խալառ : Այդ ձայների հետ միասին երգում էր և զովացուցիչ դեփիւռը, ու զովացնում քրտինքալսարչ երիտասարդներին որոնք ահագին սոսկալի կոխներկց քրտնել, յոգնել էին :

Իգիթը և Սմբատը առանցնացան երիտասարդներից ու սկսեցին խօսակցիլ :

— Սմբատ ջան, ասա՛ ինձ խնդրեմ, ի՛նչ տեղեկութիւն ունիք իմ ծերացած ու խեղճ ծնողներից, որոնք աչքերը ճամբու սպասում են իրենց մահուճար որդուն :

— Շատ լաւ են Իգիթ, երբէք մտածելու բան չ'կայ, նրանք յետոյ իմացան ձեր տաճկաստան փոխադրւելը, որով-

հետեւ դու չէիր յայտնել, որ տաճկաստան եւ գնում, ա՛յլ, վաճառականական գործով եւ գնում: Եւ նրանք էլ հաւատա-
ցած էին: Բայց յետոյ երբոր լսեցին եկել եւ այս արեան երկիրը,
աբիւնը արիւնով լւալու. շատ վշտացան: Մանաւանդ որ Հն-
չակի մէջ կարդացին, իբրեւ թէ վիրաւորւած էք: Մենք քեզ
այստեղ չէինք սպասում, որովհետեւ մենք կարդացինք վերո-
յիշեալ թերթում, որ դուք Ս. գաւառի մէջ էք: Բայց մեծ
բարեբախտութիւն ունեցանք այստեղ հանդիպելու, և այս-
պիսի մի անտանելի վիճակում, օգնելու ձեզ:

— Շատ լաւ. սիրելի ընկերս, ինչպէս է իմ սրտի հատորը,
իմ միակ խոնարը, արդեօք ինձ յիշում թէ մոռայաւ: Արդեօք
ձեզ մօտ չէ՞ր գալիս, և ինչ էր խօսում: Ա.ս'ա, Թ.ս'ա ինձ,
առանց պահելու:

— Սմբատը առանց երկար մտածելու ասաց, գիտես Իգիթ
նա շատ մտածում է քեզ համար և սե է հագիլ, մի քանի ան-
գամ եկան խնդրեցին նրա ձեռքը, բայց նա՛, պարզապէս ա-
սաց որ եւ նրան եմ սպասում, եթէ նա՛ նոյն իսկ սպանւած
լինի, եւ ողջ մնալու չեմ, նրա հետեւից: Կամ կ'գնամ նրա՛
վրէժը կ'լուծեմ ու կ'հանգստանամ, կամ թէ նրա պատճառաւ
նրա սէրը առանց ժխտելու, գերեզման պիտի մտնեմ: Ահա՛
ա՛յրելի ընկեր նրա գաղափարը: Երանի թէ նրա պէս աղջիկներ
Հայ կանայք շատ ունենային:

Իգիթը լուռ էր, չէր խօսում, այլ հնազանդութեամբ
լսում էր նրա ասածներին: Եւ մի քանի վայրկեան երկուսն էլ
լուռ միմեանց էին նայում:

Սմբատը մտածում էր. ի՞նչ անեմ Աստուած, յայտնեմ նրա
այստեղ լինելը, թէ ո՛չ: Եթէ յայտնեմ մի գուցէ ուրախութիւնից
մի որ եւ է վտանգ պատահի: Աւելի լաւ է որ չյայտնեմ, այլ
առ այժմ գաղտնի մնայ, տեսնենք ինչ է լինում վերջը:

— Սթախելով Իգիթը, կարծես քնած լինէր, ասաց
բարձր ձայնով. — գիտե՞ս Սմբատ ջան, եւ նրա սիրոյ զօրու-
թիւնովն է, որ կուռում եմ քաջութեամբ. և այս մի քանի
ընդհարումներից եւ միայն ողջ մնացի, այս նրա սիրոյ զօրու-
թիւնն է, եւ նրան եմ պարտական, իսկ եթէ այս ընդհարումից

էլ ես ողջ մնացի, ինձ հաւատացէք որ պէտք է գնամ ու կատարեմ խոստումս :

Այսպիսի խօսակցութեան մէջ, յանկարծ աչքը ընկաւ երիտասարդներից մէկի երեսին, ու բարձր ձայնով հառաչեց, էլի նայից հետաքրքրութեամբ :

Կարծես լուսինը դիտմամբ իւր շողերը ձգել էր Վարդուհու երեսին, որպէս զի գաղտնիքը երեւան հանէ :

— Սմբատ ջան, ո՞վ է այդ երիտասարդը, որ ոչ մազ ունի երեսին, ոչ էլ մօրուք : Այդպէս երիտասարդը ի՞նչպէս թողից աշխարհի վառքը ու միացաւ ձեզ հետ :

— Չ'դիտես՝ Իգիթ, այդ բանը իրեն պէտք է հարցնես : Իրեն կամքովը եկաւ մեզ հետ :

Սմբատը ձեռքով կանչեց Վարդուհուն Իգիթի մօտ :

— Ո՞վ ես, գեղեցիկ երիտասարդ, որ այս երիտասարդութեան մէջ, յանձն ես առել, մեռնիլ այս արեան դաշտում, թողնելով աշխարհի բոլոր զւարճութիւնները : Անուշդ ի՞նչ է, կ'չնորհե՞ս ինձ :

— Վարդան է պարոն խմբապետ :

— Վարդան ջան, պատմիր թէ ի՞նչ տեսաւ, և ի՞նչը ստիպեց քեզ որ դատ ու միանաւ պարոն Սմբատի խմբի հետ :

— Մէկը հայրենեաց սէրը, մէկն էլ մի ուրիշ անհատական սէր... :

— Շատ լաւ ասացիր, աղջային սէր ունենալը ամեն մէկ անհատի պարտականութիւնն է, որ ես հասկացայ իսկ անհատական սէրը ո՞րն է որ ինձ անհասկանելի է : Եթէ մենք ունենայինք օրիօրեաց խումբ, և դու ունենայիր մէկ սիրահար այդ խումբի մէջ, և եթէ չ'կարողանայիր առանց նրա ապրիլ, ու չ'դիմանալ սիրոյ բուռն հրդեհին, այն ժամանակ, ես կ'համբուրէի քո ճակատը, որ եկել ես քո սիրոյ իդեալին փրկելու և քո արեան գնով նրան արժամանալու :

— Այո, ճիշտ էք ասում, պարոն խմբապետ, ճիշտ գուշակեցիք իմ սիրոյ իդեալի դադափարը, բայց ոչ թէ աղջկայ վերայ է իմ ունեցած սէրը, այլ տղայի, իմ ընկերին վերայ է, որ ես նրան սիրում էի ինչպէս իմ հարազատս, նա եկաւ ազգի

համար մեռնելու նրա ազատման, 'որս բարինորոգման համար զոհելու, ես եւս վճռեցի նրա հետ դալ, ու նւիրել իմ ազգի փրոյն :

— Սմբատ ջան կարօղ ես ինձ ասել թէ որի՞ն է նմանում այս երիտասարդը .

— Կարող եմ, Իգիթ, ես արդէն տեսնելուս պէս գուշակեցի ու խմբացայ :

— Դէ՛, ասա եթէ կարող ես :

— Բեր ականջիդ ծածուկ ասեմ : «Վարդուհուն է նմանում»

— Բրաւօ, Սմբատ ջան արժէ քու ճակատդ համբուրել :

Երկու խմբապետ իրարու հետ էին խօսում բայց Վարդուհին ընկել էր մտածմունքի մէջ : Ի՞նչ անեմ արդեօք, յայտնե՞մ իմ ով լինելս ու զնամ փաթաթելիմ նրա պարանոցով : Յայտնե՞մ որ դու ես իմ կորցրածը, ես քո սիրոյ չը դիմացայ ու եկայ այստեղ, այս չուրբում իմ կորուստը գտնելու, ու գտայ, աւրախացայ : Ո՛չ, աւելի լաւ է որ առայժմ զաղանի պահեմ որովհետեւ կարելի է նա իրեն կը կորցնի ուրախութիւնից : Մանաւանդ որ/նախախնամութիւնը կանանց տւել է չատ մեծ ուժ, համբերելու համար : Ես ինձ սառնասիրտ պէտք է պահեմ մինչեւ այն ժամանակ, որ յետ դառնալու լինենք : Միայն այն ժամանակ ես կը յայտնեմ նրան :

Լուսը բացուեցաւ : Մեր խումբերը աւելի եւս բարձրացան փարի գագաթը, և գտնելով մի քարանձաւ ներս մտան մի քիչ հանգստանալու . որովհետեւ անընդհատ կռիւներից, բոլորովին յոգնած էին :

Բոլորը հաւաքւեցան քարանձաւի մէկ անկիւնը, ու սկսեցին պառկել հանգստանալ : Միայն երկու հոգի կային այդ տեղ որ որ մաշուում էին, հանգստութիւն չունէին, ու զաղտագողի իրար երեսի էին նայում : Վարդանը նայում էր Իգիթի երեսին, տեսնում որ Իգիթը քանի դնում թուլանում, զուռատում, երբ իւր վրայ է նայում : «Պ. խմբապետ, ի՞նչ, սրտումդ ի՞նչ գաղանք ունես պահած որ քանի ինձ նայում ես այլափոխւում ես, նեղանում : Ինչպէս երևում է ունի՛ս մի գաղանք որ այդ քաջ սիրտդ կարատում է, կրծոտում :

— Է՛հ Վարդան, իմ վէրքերս մի բանայ, թող իմ սիրտս
տանջւի, մաշւի, ես ցաւադար մարդ եմ սիրելիս, եթէ Աստ-
ւած չը խղճայ վերաս, այս ցաւովը գերեզման պէտք է մտնեմ:
Այդպէս յուզւած, առաւ մէկ մեծ քար և թխու տւեց
այդ քարի վրայ ու աչքերը նորից յառեց դէպի այդ երկոտա-
սարդը: Մէկ էլ տեսնես աչքերից արտասուք վազեց, ու սկսեց
ինքնիրեն ասել, այս սիրահարական ոտանաւորը:

Ո՛հ, ի՛մ քնքոյշ, ինձ մոռացար,
իմ ճարս ո՞նց կը լինի,
Այսուհետեւ թող ինձ համար
Արեւի լոյսը խաւարի:
Թողնելով ինձ անմխիթար,
Սէր իմ, ո՛հ դու ո՛ւր կը դիմես,
Ո՛հ որոշումդ է անտարբեր,
Ես կը մեռնիմ առանց քեզ:
Երազէ այս որ կը տեսնեմ,
Կամ թէ ցնորք խօսական
Ուշքս կերթայ և ո՛ւր եմ,
Ո՛հ ցաւալի տեսարան:

Իգիթը յիշեց իւր անցեալը, որ թողել էր մէկին, որին
պատւիրել էր սև հաղնիլ, մինչև իւր գալը. նա յիշեց որ ինքը
վիրաւորւած էր Խ. գաւառում, տարւեց Հայրոյի տանը և
նրա հարսը, խաթունը, աշխատում էր նրա վէրքերը բուժել:
Նա նորից մրմնջաց ինքն իրան, «Մի անիծեք ինձ, իմ հրեշտակ,
մի անիծիր այլ օրհնիր Սպասիր, սպասիր իմ գալստեանը:

Այդ միջոցին Վարդանը գուրս եկաւ քարայրից նստեց
սարի կուրծքին ու սկսեց յիշից նորից մոռածել:

Ի՞նչ անեմ Աստուած իմ, գնամ յայտնեմ իմ ուլ եղածը եւ
համբուրեմ նրան, նրա գլուխը դնեմ իմ այս այրւած կուրծքիս
լամ ու խնդամ: Աստուած, դու ինձ համբուրութիւն տաս,
եթէ ո՛չ...:

Այդ մոռեւական վարկեանին, ուր քարանձաւը տիրում էր
խորշը լուսթիւն, Սմբատը ինդրեց երկոտասարդներին որ գոնէ

ցած ձայնով երգեն մի ուրիշ յեղափոխական երգ, որպէս զի փոքր ինչ խրախուսին :

Սարոն որ բուն Սասունցի էր, ամենաճարակութեամբ առաջ ընկաւ, և երգեց . . . :

Ով որ քաշէ ի՞նչ կապտէ

Արդէն ժամանակ է թող դայ

Մահու պատրաստ պատերազմ է

Ով որ անկախ քաջէ թող դայ :

Երկաթէ մարդ քարէ հողի

Վրէժ խնդիր լինել թուրքին ,

Աշխուժով քարի տակ չոքենք ,

Անսխալ խփողը թող դայ :

Մեր Սասունն է սարի սիւխն

Կռիւ ունինք միշտ անսահման

Կուտով պիտի փրկենք Հայաստան

Ով որ աղնիւ մարդ է թող դայ :

Այս հինգ դարէ մեզ կ'սպասեն ,

Բռնի կրօնից կ'հանեն

Հարս ու աղջիկներս կ'տանին

Նամուս ունեցողը թող դայ :

Հայդուկային խումբը երգում էր առանց երկար ու բարակ մտածելու, բոլորն էլ տաքցել էին, խրախուսուիլ : Միայն կար երկու սիրտ որ տխուր էին, այրւում էր նրանց սրտերը, ապ-րում էին հեռու իրարից, չ'նայելով նրանք այդ պահուն միմ-եանց մօտ էին գտնւում, բայց Իգիթի խելքը, ուշադրութիւնը, նրան յիշելու համար թռնում էր սարերի վերայով, ձորերի միջով, անհախ ու անսահման հեռաւորութիւններով :

Խումբը այնպիսի մէկ դրութեան մէջ էր գտնւում որ կարծես թէ հարսանիքում լինէին : Ու չէին մտածում թէ մի քանի ժամից յետոյ նրանցից ո՞րը ողջ կը մնայ :

— Տղերք ասում է մեծ խմբապետը. կատակ անելու ժա-մանակ չ'է, վերցրէք հրացանները մաքրացրէք, ով գիտէ թէ ի՞նչ կարող է պատահիլ : Սրան կասեն Սասուն, սա մի ժամա-նակ ափդահանների վայր էր դարձած, սրա վերայից չարը

պակաս չէ եղել, աշխարհի սկզբից մինչև վերջը: Այստեղ ամենայն դէպս մարդ իրեն չ'պէտք է կորցնի, ու կազմ, պատրաստ պէտք է լինի ամէն վայրկեան: Դիտէ՛ք, պարոններ, միջնորդութեամբ խառնուած է երևում, նայիր այն աստղին, նայիր Սմբատ, կարծես թէ պէտք է յափշտակի միւսէն, չ'նայելով լաւ գուշակութիւն չ'է, բայց ես քանի որ փորձել եմ պէտք է որ հաւատամ:

Խ. գաւառում շատ մեծ անհանգստութիւն կայ Սմբատ, ինչպէս երևում է, նրանք վտանգի մէջ են: Քանի որ Անդրասիկը լսեւում է թէ այս կողմերումն է, մենք գնանք Խ. գաւառը նրանց պաշտպան հանդիսանանք, մանաւանդ որ ես ծանօթ եմ այն տեղի բոլոր ճանապարհներին: Ա՛հ Սմբատ չե՞ս զարմանար որ ես հոն չորանութիւն էլ արեցի մինչև կարողացայ նոր խումբեր կազմել:

— Ծիշտ է, Իգիթ, քիթս նորից արիւնի հոտ առաւ: Քո գուշակութիւնը սխալ չէ՛, ուրեմն պատրաստուի՛նք, որ քանի շուտ է մի ճար անենք:

— Տղեքք, մի նոր բան միտս ընկաւ: Ես քանի որ այնտեղ էի, լսեւում էր որ իբրև թէ քիւրդ ցեղապետը ֆէրման է ստացել որ միանայ էսկեարներին հետ, ու յարձակում գործեն, բռնեն ապստամբներին: Մենք որ գնանք նախ և առաջ կուղարկենք երկու ընկեր, որ գիւղացիներին յայտնեն աղէտի մասին, մինչև որ կ'հասնենք մենք, համաձայն էք:

— Համաձայն ենք, ա՛յո, ինչպէս որ կարգադրես մենք իրաւունք չունինք հակառակ հանդիսանալու:

Երկու հոգի գալիս են Խ. գաւառի Բ. գիւղը:

Օրը շատ պարզ էր. աշնանային արևը իւր անտաք ճառագայթները ձգել էր երկրի վերայ, ու հալեցնում էր նոր եկած շաղը: Դեռ չէր լսուել շատ խոնաւ էր, կանաչների վերայ նստել էլ չէր կարելի: Քարերը կարծես թէ սառուցից ձուլւած էին: Արևը իւր բնական խաբեքայութեամբ, մէկ դուրս էր գալիս, հանում իւր գլուխը, մերթ փափկում նորից ամպերի մէջ:

Մեր պատգամաւորները եկան Բ. գիւղը, օրը արդէն կէս օր էր: Դիւղացիները դուրս էին եկել, գիւղամիջի մեծ ծառի

տակ, նստել, ու խօսակցում էին թէ ի՞նչպէս բոլոր կողմերում կոտորած եղաւ, թալան եղաւ բայց իրենց կողմերում չեղաւ :

Ծերերից մէկը ասում է,

— Դու ողջ լինիս Ռէս Դալօ, քո պատիւն է որ մենք կ'վայելենք, քո սայէիցն է որ մենք կ'ապրինք, թող Աստուած քո կեանքը երկարացնի քո որդիները բաշխի :

— Ճիշտ է, «էֆնդմ» իմ պատիւը սարերով ու ձորերով է մեր քիւրդ աղաների մօտ, եթէ ես չ'լինէի Ռէս, և իմ տեղը ուրիշը լինէր, հաւատացէք որ այս գիւղում մարդ չէր մնացել, օջաղ չէր մնացել, որ չ'քանդէր :

Ռէս Դալօն սկսում էր իրեն գովել, որ գիւղացիք աւելի ևս վախենային նրանից, կամ տուգանք առնելու ժամանակ չ'կարողանային իւր վերայ խօսել, Նա միշտ պարծանքով էր խօսում գիւղացիների հետ, «որ ես չ'լինիմ, բոլորդ էլ կ'կոտորւիք, իմ սայէից է որ ապրում են մեր գիւղացիները» :

Գիւղացիները տեսնում են որ գալիս են դէպի իրենց երկու հոգի կտրիճ երիտասարդ, եափանջան վերաները, մեծ չերքէզի փափախները գլխներին, մէկ մէկ փայտ ձեռքերնին մարգարէի քայլերով մօտենում են իրենց :

— Բարի օր ձե՛զ, եղբայրներ :

— Բարով տեսանք ձեզ երիտասարդներ :

— Եղբայրներ ո՞րն է ձեր գիւղապետը, մենք մի քիչ դործ ունինք յայտնելու, խորհրդակցելու :

— Ես եմ գիւղապետը, հրամե՛ցէք, նստեցէք :

10 Ռէսը մի այնպիսի շեշտով ասաց այդ վերջին խօսքերը, որ կարծես թէ ցանկանում էր նրանց հնազանդեցնել իրեն առաջ :

— Եղբայրներ, լսում է որ այս տեղի քիւրդ բէգը, Հասան աղէն, պէտք է միանայ էսկեարների հետ ու պէտք է ձեզ կոտորի և թալանի ենթակայ անի : Արդեօք դրա փոխարէն ի՞նչ պատրաստութիւն էք տեսել, կա՞րող էք ձեր պատիւը պաշտպանի թէ ո՛չ :

Գիւղացիները բոլորը շարած նայեցին ծերացած Ռէսի

երեսին, որ մէջքը տուել էր ծառի արմատի նև նստել յաղթական կերպով, ինչպէս մէկ նահապետ:

— Ո՛չ, Հասան աղէն մեզ ո՛չ կ'կոտորի ոչ էլ կ'թալանի, նա իմ պատուի համար, իմ աղ ու հացի խաթրի համար կ'իննայի մեր գիւղացիներին:

— Ուէ՛ս, վերջը դու կ'փուշմանես:

Երիտասարդներից մէկը գնաց մի ինչ որ բան փսփսաց, ու յետոյ ինչպէս խռոված մարգարէ ելան այն տեղից ու իրենց թոյլ ոտքերը քաշ տալով, փայտը առին ձեռքերը ու գնացին առանց հետ նայելու: Ծերունի Ռէսը, մի քանի վայրկեան լռութիւն պահպանելուց յետոյ սկսեց խենթի նման գոռալ:

— Դ՛ո՛ւրս, դ՛ո՛ւրս իմ գիւղից, անխիղճներ. աշխարհը քանդեցիք, հիմայ էլ իմ գիւղն էք ուղում քանդել... իմ գիւղը ոճրագործի գիւղ չէ, իմ օջախս ձեր պէս աւաղակների համար փակ է, իմ որդուն էլ գլխահան արեցիք, տարա՛ք, կորցրէք, հիմայ էլ մեր գիւղի գլխին է՛ք ուղում խաղալ ձեր կապեկական խաղերը» ու էլի շատ բաներ, հայհոյանքի կոյտեր էր որ թափուում էր խեղճ երիտասարդների հետևից: Երիտասարդները գնացին գիւղից հեռու, սպասեցին Իգիթի ծրագրած տեղում, մինչև նրանց գալը: Մութը գիշեր էր: Երիտասարդները եկան գիւղին մօտ, մէկ ապահով տեղում սպասեցին:

Մէկ էլ լսւում է չների հաջոցի, ոռնոցի ձայնը, որ ահագին յաղմուկ էին հանում փողոցներում, և կարծես թէ ցանկանում էին յայնտեղ իրենց յտգէտ տէրերին այդ չարագուշակ աղէտի պատուհասութիւնը:

Իսկ ծերունի Ռէսը չեր կարողանում մոռանալ այդ երիտասարդներին, նրանց դէմքերը, մանաւանդ այն երիտասարդը, որ նրա ականջին մի ինչ որ բան փսփսաց: Նրա երևակայութեան մէջ էր նաև նրանց քայլերը, թէ ի՞նչպէս իրենց թոյլ ոտքերը քաշ տալով խռոված մարգարէի պէս հեռացան այս տեղից:

Շատ կարելի էր որ քաղցած լինէին խեղճ երիտասար-

դները:— Ա՛խ, ես ի՞նչու վշտացրեցի նրանց, այն անմեղ երիտասարդներին:

— Հապա՛ այն երիտասարդը որ ինձ ասաց. «Ծերունի չի չփռմանես, Ռէս, վերջը դու կ'զղջաս»:» Այդպիսի անտարբեր դրուժեան մէջ էր Ռէսը, ու ծխախոտը ծխում էր ագահութեամբ, ու ժուխը քուլայ-քուլայ հանում իւր չորացած բերնից, իւր ճերմակած մօրուքը թափ տալով: Յանկարծ ներս է մտնում գիւղի Գլիրը, ու ասում:

— Ռէս, քո տունը չքանգւլի կորած ենք.

— Ի՞նչ եղաւ Գլի՛ր, այլայլւած հարցնում է Ռէսը.

— Բէգը և Հասան աղան միասին, ահագին զօրախմբով պաշարել են մեր գիւղը: Ճար ունիս ճարդ տես:

Մի քանի վայրկեան ծերունի Ռէսը չփռեւումէ: Էլի ներկայանում են այն երիտասարդները, և կարծես թէ ականջին դեռ լսւում էր այն խօսքերը «Ռէ՛ս, չը փռմանես»: Ո՞վքեր էին այդ օտարականները. արդեօք Աստուծոյ ուղարկած հրեշտակներ էին, որ եկան մեզ պաշտպանելու, բայց ես հեռացրեցի մեր գիւղից, հայհոյեցի իմ չորացած բերանով:

— Ռէս՛, ի՞նչ մտածեցիր, ժամանակ կորցնելու համար մենք կը տուժենք, վեր ե՛լ, ինչ անելու ես արա՛: Ռէսը վեր ելաւ, կոտորւած սրտով Գլիրի հետ գնաց և ի՞նչ է տեսնում, հարուրաւոր թուրք, քուրդ խուժանը միմեանց հետ միացած, պաշարել են գիւղացիներին: Մէկ էլ փոխուեցան մի ուրիշ թաղ, այնտե՛ղ, որտեղ ինքն էր նստած, միւսոյն ծառի տակ նստել էր Հասան աւաղակապետը, ոտքը ոտքի վերայ դրել ու հրամայում էր կոտորել, այն ժողովրդին որոնք յոյսերն էին դրել էին Ռէսի վերայ, որոնց Ռէսը ասում էր, գովում էր իրեն նրանց առաջ, որ իմ սաէիցն է որ դուք ապրում էք:

Ռէսը մօտեցաւ, ծունկ չոքեց ու ասաց.— Աղա, քո ոտքը պաչեմ, իմ աղու հացին խնայիր. այն մէկ բեռ աղու հացին խնայիր որ միատեղ ենք կերել: Իմ ձեռք քո փեչն եմ ձգել աղա՛ս, ի սէր Աստուծոյ, ի սէր «Աւահի»:

— Ե՛լ, կա՛նգնի, Ռէ՛ս Գալօ, ե՛լ, ու զուր տեղը գլուխս մի ցաւացնի. ես քեզ պաշտպանել կարող եմ, բայց Ձեր

գիւղը չեմ կարող . եթէ ցանկանում ես ազատել այս վտանգից, կարող ես քո ընտանիքով փոխադրւել իմ տունս . ես միայն այսքանը կարող եմ անել : Իսկ ինչ որ վերաբերումէ ձեր գիւղացիներին, ես պաշտպանել անկարող եմ, որովհետեւ մեզ հրամայւած է մեր արդարադատ մայրաքաղաքից «Ստամբուլից» ապստամբ ժողովրդին սուր քաշել, ու ապստամբ ֆէտայիներին բանտարկել, կախաղան հանել :

Խօսքը վերջացրեց ու նորից որոտաց անգութ Ռէզը . — Էսկեարնէր, քիւրտէր, թողնում եմ Ձեր կամքին, ինչպէս կուզէք այնպէս վարւեցէք այս գեաւուրների հետ :

Ծերունին չէր սպասում այսպիսի մի կտրողական պատասխան, իւր երկար տարւայ աղու հացկեր բարեկամի, որ իր որկորը լցնում էր միայն հայի տների փշրանքները .

Ծերունին կաթւածահար եղածի պէս վազում է ու մտածում, գոռում .

— Երիտասարդներ, ո՞ւր էք, ո՞վ էիք, եկէ՛ք, եկէ՛ք, ազատէ՛ք մեզ, ես Ձեզ չէի ճանաչում, Ձեզ Աստուած էր ուղարկել ինձ փրկելու, մեր գիւղը ազատելու : Ես Ձեզ, չը ճանաչեցի, ներեցէ՛ք ինձ, ներեցէ՛ք սուրբ առաքեալներ, հա՛ եկա՛ք, եկէ՛ք Ձեզ մատաղ, եկէ՛ք : Ծերունին խենթի դեր էր կատարում, իրեն կորցրած, խօսում էր առանց դատողութեան, և նրա երեւակայութեան մէջ միշտ տպւած էր նրանց պատկերը : Ծերունին գլուխը առած վազում էր գիւղամիջով, ինչպէս անսանց ձին դաշտում :

Մէկ էլ կանգ առաւ, վերջին անգամ նայեց իւր գիւղի վերայ, իւր խեղճ ու կրակ գիւղի վերայ, և ի՞նչ տեսնում, աղմուկներով, ճվճոցով, հարա հրոցով փախնում են գիւղացիք . ո՞րը երախտան գիրկը առած, ո՞րը վզովը ձգած, մի խօսքով մի բաղմաթիւ բաղմութիւն, մի թշուա բաղմութիւն : — Ո՞ւր էք գնում աղբարտանք, ի՞նչու թողեցիք Ձեր տունն ու տեղը, հետ դարձէք մեզ սպանեն, մեր օջախներում, մեր յարկերի մէջ :

Ո՞վ կ'լի ծերունի նահապետի խօքերին, ամէն մարդ ցանկանում է իւր հոգին ազատել վտանգից, փախնում են, ինչպէս խտրը փռած գետին :

— Զէ՛ք յսում, հա՛ա, հապա ես ինչո՞ւ եմ դնում. ո՞ւմ համար, ուրեմն դուք աղատեցէք ես կը մեռնիմ Զեր տեղ, ես չեմ փախնի, ես եմ յանցաւորը թող ինձ դատեն :

Այս ասաց ու գնաց շուտ շուտ դէպի իրենց տունը : Եւ ի՞նչ զարմանք. տեսնումէ որ Բէգը նստած իրենց տանը յարկի տակ հրամայում է թալանել Ռէսի տունը, այն պայմանով որ հարսը, գեղեցիկ Հռիբսիմէն տանին իրենց տուն, այսինքն Ռէսի տան կողոպուտը ընծայումէ աւազակներին իսկ հարսը ինքն է տանում :

Իսկ ծերունի պառաւ կինը, իւր մաղերն էր փետում Բէգի ոտքերն էր համբուրում, աղերսում էր : — Բէգ, մեր աղու հացին խնայիր, իմ հարսին մի տանիր. մի խօսքով արտասուքը ծով չինած պառաւը իւր ծծերը դուրս էր քձել ու աղաչում էր գոնէ Աստուծո՛ւմ մի օգնութիւն անի :

— Շուն պառաւ, հեռացիր ոտքերիցս, ի՞նչ ես քեաւթառ չան նման ոտքերս լիզում, քո հարսը ձեր լեազի կին չէ, նա՛ ինձ համար է ստեղծւել, դու կարծում ես որ ես ձեր տուն գալիս քո քեաւթառ երեսին էի կարօտ, կամ քո շո՞ւն մարդու, ոչ՛, ես գալիս էի քո հարսի համար, ես սիրում էի նրան, հիմայ էլ պէտք է տանիմ ինձ կնիկ անեմ, այսքան հայ կանանց մէջից ի՞նչու ես էլ չունենամ, բոլոր Սաները, Բէգերը ունին, իսկ ես չունենամ, հեռացրէք էսկեարներ, կամ եթէ չ'հեռանայ չան նման սատկացրեցէք :

Խեղճ պառաւը, ձեռքերը բարձրացրեց ու վրէժխնդիր լեզուով թափեց հազար ու մի տեսակ նախատանք Իրկնքի երեսին, այն անամօթ երկնքի երեսին : Ա՛խ անգութ Աստուծո՛ւմ, գեղեցիկ, հարս ու աղջիկ ունենալն է՛լ մինչև անգամ չի կարելի այս անխիղճ աշխարհում :

Ի՞նչ անենք, Աստուծոյ տւած գեղեցկութիւնը ո՞րտեղ պահենք, ա՛խ ջանաւարները հազար անգամ գութ ունին քան թէ մարդիկ :

Այս տխուր տեսարանին չ'կարողացաւ դիմանալ խեղճ ծերունին : Սուրը քաշած և բռնած ձեռքը, ինչպէս Հայկ նահապետը յարձակեց էսկերների վերայ, իւր համար ճանապարհ բանալով :

— Ծնե՛ր, որոտաց ծերունին իմ յարկս էլ պղծեցիք, իմ հարսիս էք քաշում տանում։ Ու ըստական կայծակի արագութեամբ թուրը խփում է, իջեցնում է Բէգի գլխին, բայց դժբախտաբար, Բէգին չէ կպնում հարուածը, այլ մօտի կանգնած քիւրդ պահապանին։

Շւարեւ էին աւազակները, այս ծերունու քաջութեան վերայ։

Բէգը սթափւեց ու գոռաց քիւրդերի վերայ։

— Բռնեցէք այդ շանը, և կապեցէք այդ սեան վերայից։

Հրամանը կատարուած էր։ Պառաւ կինը որ տեսաւ իւր ծերունի մարդու այդ չարչարանքը, յարձակեցաւ քիւրդերի վերայ իւր ձեռքի երկաթով հարւածեց ու գլորեց ցած մի քանի քիւրդի։ Այդ ժամանակ Բէգը հրամայեց «կրակ»։ մի քանի վայրկեանից յետոյ թաւալում էին, տառապում էին իրենց արիւնի հետ շաղաղւած մի քանի տասնեակ հոգիներ։

Յանկարծ լուեց մի շան հաջոց, որ ահռելի ձայնով կապը կտրեց ու յարձակեցաւ քիւրդերի վերայ ինչպէս մէկ առիւծ։ Կարծես թէ հաւատարիմ կենդանին հասկացել էր իւր տիրոջ այդ դրութիւնը։ Քիւրդերը հարւածում էին սրով, բայց արիւնյւայ շունը մարդկանց կծոտելով թռնելով դիակների վերայից ընկաւ իւր տիրոջ ոտքերի տակ։ Եւ արտասուքը հեղեղի պէս թափւում էր հաւատարիմ կենդանու աչքերից։ Ծերունին բացեց իւր չորացած աչքերը և տեսաւ իւր հաւատարիմ շանը, մէկ ակն քաշեց և մրմնջում էին նրա շրթունքները։

— Ա՛խ, ո՛ւր էք փրկարար հրեշտակներ, եկէ՛ք, հիմայ ազատէք ինձ։ Ո՛վ էիք արդեօք։

Յիշեց նաև այն խօսքերը, որ երիտասարդներից մէկը գոռաց «Ռէ՛ս երանի չ'փոշմանես»։

Բէգը իւր հրամաններով էր զբաղւած, երբ լուեց հրացանի ձայներ, ազմուկ ազաղակ։

Բէգը կարծեց թէ իւր եղբայրն է, և եկել է իրեն օգնութեան, ու տեղից չ'չարժեցաւ։

Բայց ձայնը, հրացանածգութիւնը, քանի գնում աւելի

ու աւելի սաստկանում էր: Յանկարծ, քիւրդերը լեղապատառ
գալիս են Բէգի մօտ ու ասում:

— Բէգ, օգնութիւն, էլ քիւրդ չմնաց բոլորը կոտորեցին:
Օգնութիւն, գողում էին քիւրդերը լեղապատառ:

Բէգը ցանկանում էր շարժել իւր այդ շւարած դրութիւնից
երբ ներս թափւեցան երիտասարդներ, միայն Բէգը լսեց մի
բարձր ձայն, որ որոտաց ամպի պէս:

— Տղերք, ջարդեցէք անխնայ, այդ անաստուածներին:
Այդ տեսանք, մօտ յիսուն հոգի ընկան քիւրդերից, և շան
նման թաւալում էին դետինին:

Բէգը, բարկացած որոտաց, քիւրդերին:

— Կրակ, և սկսեցին կռիւ: Կռիւը շատ սոսկալի էր: Բայց
և այնպէս քիւրտերը հարուրաւոր մարդ թողնելով, փախան
աղաւտեցան: Երիտասարդները՝ գնացին ծերի մօտ որ ձեռք ու
ոտքերը բանան, բայց ծերունին, դեռ չէր մեռած հոգեւարք
դրութեան մէջ բացաւ աչքերը, և բացւած ձեռքը սկսեց
պըտըտցնել օդի մէջ:

— Մարդ է փնտռում խեղճը, ասաց խմբապետը. այնտեղ,
որ վիրաւորւած էր նաև ծեր նահապետի որդին, մօտեցաւ
փաթաթեցաւ հօր պարանոցով, ու սկսեց համբուրել հօր ձեռքը:

— Հայրիկ, անբախտ հայրիկ, ես՝ եմ, քո մին ու ճար
որդին: Ծերունին մօտեցրեց իւր որդու ճակատը իւր չորացած
չրթունքներին և համբուրեց, փափաքը առաւ:

Այս այն քաջ երիտասարդն էր, որ Իգիթի դադապարներին
համալրելով, Իգիթի անբաժան ընկերն էր դարձել, սարերի
ձորերի մէջ էին ապրում միասին: Ծերունին էլի իւր ձեռքը
պըտեցրեց օդին մէջ:

— Ու՞մ ես փնտռում, հայրիկ ջան, հարցնում է որդին:

— Նր... անց... այն... առաքեալներին:

Իգիթը մօտեցաւ, համբուրեց ծերունի նահապետի ձեռքը:
Ծերունին իւր հոգեւարք դրութեան մէջ, բացաւ իւր աչքերը
գէթ վերջին անգամ, ու սկսեց անհասկանալի ձայնով ղլղլալ,
որ հազիւ կարելի էր հասկանալ այս խօսքերը:

— Նե... րեց... էք... մեզ... փրկ... արար... հրեշտակ...

ներ, մենք... չէինք... կար... ողան... ում հաս... կան... ալ
որ... մեր... փրկ... թիւնը... ձեր... ձեռ... քով... պէտ...
քէ լինի... ներեցէք... նե... բեց... էք'... ինձ... և... մեր...
գիւ... զա... ցիներին... մնաք... բա... բեաւ... թող... Աստ-
... ուած ձեզ... աջո... ղու... թիւն տայ: Սհա այս խօսքերով
փշեց խեղճ ծերունին իւր վերջին շունչը:

Երիտասարդները, աւարը յանձնեցին գիւղացիներին ու
պէտք է դնային: Երբ խմբապետի աչքը ընկաւ ընկերների վե-
րայ շատ դարմայաւ որ մօտ երեսուն հոգուց մնացել էին տանն
և երկու հոգի:

Սմբատը վերցրեց իւր ընկերներին, արշաւեցին մօտակայ
ձորը. ճանապարհին հանդիպեցան հարիւր հոգուց բաղկացած
մէկ աւաղակայ խմբի, որոնք ո՛վ գիտէ թէ ի՞նչ դիտողութեամբ
էին դնում: Կամ աւերելու, կամ թալանելու, կամ սուր քա-
շելու: Մեր խումբը կանգ առաւ:

— Բիմ' սէն, դուռում է աւաղակապետը: Զայն չ'կայ, մե-
րոնք ոչ մի ձայն չեն հանում:

Այդ ժամանակ նրանք մէկ անգամ բոլորը մէկէն հրացա-
նազարկ են անում Հայ ֆէտայներին: Իսկ երիտասարդները
տեսնում են որ էլ ուրիշ ճար չ'կայ, սկսում են պատասխանել
նորից հրացաններով: Սկսում է կռիւ, մեր երիտասարդները
չնայելով իրենց փոքրամասնութեան, բաւական ժամանակ դի-
մանում և դէմ են կանգնում: Սմբատը տեսնում է որ տանն
ու երկու ընկերներից մնացել են միայն երեք հոգի: «Տղե՛րք
եթէ այդպէս է ազատեցէք ձեզ, եթէ կարող էք:

Գիշերը մութն է, չափ սաստիկ մութը, երեք հոգին էլ
միասին փախնում են դէպի ձորը, և անհետանում:

Բիւրտերը որսը կորցրած չների պէս սկսում են փնտռել
ամէն տեղ, բայց իլո՛ւր, ապարդիւն է անցնում ամէն բան,
չեն կարողանում բռնել:

Մի քանի ժամից յետոյ, երեքը որ միասին էին փախել, եկան
նստեցին մէկ ծառի տակ ու սկսեցին միմեանց հետ խօսիլ,
ու չէին ճանաչում թէ ո՞ր ընկերներն էին ընկնողները, Սմբատը
նայեց, կարծես թէ մի բան, մի աղօթք մրմնջաց ինքն իրեն:
Ազատւածներից մէկը Իգիթն էր, վարդուհին ու Սմբատը:

Սմբատը նայում է Իգիթին, որ քանի գնում թուլանում է :
— Ի՞նչ եղաւ քեզ, Իգիթ, ի՞նչու ես այդպէս դրութեան մէջ, չ'լինի թէ վիրաւորւեցար :

— Չ'գիտեմ սիրելի սմբատ ձեռքս շատ սաստիկ ցաւում է :
Սմբատը նայեց ու զարմացաւ որ ամբողջ թևի մէջ, արիւնը լեռթացել էր :

— Վարդա՛ն, թաշկինակ չո՞ւնիս արդեօք որ Իգիթի վէրքը կապես : Կարծես թէ Վարդանը այդ հրամանին էր սպասում, հանեց թաշկինակը և ամուր կապեց թևը :

Իգիթը յանկարծ սթափւեց, որ տեսաւ թաշկինակը : Այդ թաշկինակը այն թաշկինակն էր, որ Իգիթը թողել էր Վարդուհու մօտ իբրև յիշատակ : Բայց Վարդուհին անզգուշաբար մինչոյն թաշկինակով է կապում նրա թևը :

Իգիթը երբ որ տեսնում է թաշկինակը, կաթւածահարի պէս գետին է գլորւում : Սմբատը հասկանում է գործի եղելութիւնը, ու բարձր ձայնով գոռում է . . . :

— Վարդուհի ի՞նչ արիր. այսքան ընդհարումների մէջ քեզ կարողացար պահել, բայց այս մի փոքրիկ անզգուշութիւնից մարդու պէտք է սպաննե՛ս :

Սմբատը եկաւ, Իգիթի գլուխը դրեց իր ծնկերին ու սկսեց աղերսալից խօսքերով խնդրել, բայց Իգիթի չնչառութիւնը կտրւում էր :

Վարդուհի, ջուր բե՛ր, գոնէ ջրով ուշքը տեղը բերե՛նք, բայց վարդուհին ինչո՞վ ջուր բերէր, կամ ո՞րտեղից գտնէ : Յուսահատ դրութեան մէջ, Վարդուհին սկսում է անիծել, իւր վիրաւոր սրտով, չորացած չրթունքներով :

— Յանկարծ լուում է հրացանի ձայներ, ու հարայ հրոցներ, որոնք գոռում էին, լօ՛, լօ՛, զնաօ :

— Սուս Վարդուհի ձայն չհանես, Աստուած գիտէ թէ ի՞նչ կարող է պատահել : Ահադին դէպքերից ազատւած հիմայ այսպէս մէկ քաջ հերոսին չարժէ ի դուր տեղը մահաւան պատճառ դառնալ :

Մի քանի վայրկեան, Սմբատը, Վարդուհին կպել էին գետնին և ձայն չէին հանում :

Միայն լսւում էր քիւրտերի ոռնալու ձայները որոնք քաղցած գայլերի նման թափառում էին դիակների միջով :

Իսկ գիշերային բայդուշի ձայները սարսափեցնում էր մարդու , որ ողբում էին , բո՛ւ , բո՛ւ :

— Զայներնիդ կտրւի , ի՞նչ էք գոռում , էլ ի՞նչ մնաց ամբողջ Հայաստանը աւերակի դարձաւ , էլ ի՞նչ մնաց որ ողբում էք բաւական չէ՞ :

Իսկ Սմբատը միշտ խրախուսում էր Վարդուհուն եւ ամուսիններին .

— Վարդուհի , մի լաց լինի , ոչինչ չկայ , նա շուտով կ'առողջանայ , միայն յանկարծ որ տեսաւ թաշկինակը կարծես թէ նա՛ ալլալւեց , թէ այս թաշկինակը , որ ես եմ նւիրել իմ պաշտելի էակին ո՞րտեղից կարող է ընկնել ուրիշի ձեռքը :

Իգիթը որ լսեց Վարդուհու անունը , կարծես թէ մի քիչ սթափւեց ու ինքն իրեն սկսեց արտասանել .

— Վարդուհի՛ , պաշտելիդ իմ , ես այնքան ընդհարումներից ազատւեցայ , Հայաստանը արեան լիճ դարձաւ , իսկ ես ի՞նչպէս մէկ թշուառ ձկնորս , թափառում էի այդ արեան լճակում , այս արեան դաշտում , ինձ ոչ ոք չկարողացաւ սպաննել , բայց ես սպրում էի քո սիրովը , քո սիրտ էր որ ինձ խրախուսում էր այս մարդակեր աշխարհում , իսկ հիմայ ես քո դաւաճանութեան զոհն եմ : Ինձ դաւաճանեց , այդքան շուտ մոռանալ , գոնէ մեռած լինէի , ա՛խ , երանի թէ ես էլ զարնւած լինէի , գոնէ ուրախութեամբ եւ իմ դադափարներս առանց չեղելու գերեզման կ'մտնէի , ո՞րքանդէ՛ր աշխարհ , ինձ էլ խորտակիր քո մէջ : Սմբա՛տ , այստե՞ղ ես :

— Այո՛ , սիրելիս , գլխիդ վերեւ նստած :

— Սմբատ տեսա՞ր , որ Վարդուհին ինձ դաւաճանել է , իմ տւած թաշկինակս տուել է ուրիշի , մէկ ուրիշ հերոսի : Սմբա՛տ , հրացանդ լի՛քն է — Ինչո՞ւ Իգիթ ջան , ինչո՞ւ ես հարցնում :

— Թող որ ինձ խիեմ ու սպաննեմ , կամ դու սպանիր ինձ ու գնայ , Աստուած քեզ հետ լինի :

Այդքան ժամանակ որ Վարդուհին , այն քաջ հերոսուհին կծկւել ու լաց էր լինում Իգիթի գլխավերեւում , էլ չկարո-

դացաւ հանգստանալ, իրեն զսպել, փաթաթեց Իգլիթի պարանոցով ու լացով աղերսալով ասաց :

— Իգլիթ ջան, իմ թանկագին սիրականս, վեր կաց, տես թէ ո՞վ է նստած ու լաց է լինում քեզ մօտ : Սիրելիս ես դաւածան չեմ, ես քո սիրով չկարողացայ դիմանալ, սար, ձոր, ռաքիս տակը տալով եկայ հասցայ քեզ, եւ քո հետ միասին կռոււմ էի թշնամու հետ առանց յայտնելու իմ ո՞վ լինելուս մասին : Ե՛ս եմ, ե՛ս, իմ թանկագին, վեր կաց, խղճայ ինձ, իմ սրտիս նորից վէրք մի բանայ :

Այս աղերսանքի վերայ, Իգլիթը սթափուում է, նստում այնպէս, ինչպէս Ղազարոսը, յարութիւն առաւ իւր գերեզմանից Քրիստոսի խօսքերի վերայ : Նստեց Իգլիթը ու նայեց իւր չորս կողմը ու հարցրեց : Սմբատ .

— Ի՞նչ է Իգլիթ ջան, ի՞նչ ես ուզում :

— Սմբատ, ասա՛ ինձ, ես ո՞ր տեղից եմ լսում Վարդուհու ձայնը, արդեօք երեւակայութիւն էր այս, թէ յիրաւի իրականութիւն . . . :

— Ո՛չ Իգլիթ իրականութիւն է, նայի՛ր, մօտինս Վարդուհին է :

— Ես եմ Իգլիթ ջան, սիրականս, ես՛ եմ, ես՛, քո սիրոյ կայծը ինձ այրեց, ես չ'կարողացայ հանգստանալ . եկայ որ իմ արեան գնով քեզ ազատեմ : Այս ասաց Վարդուհին եւ իրեն ձգեց Իգլիթի վզովը, մէկ ժամից աւելի էր որ լուռ մո՛ւնջ համբուրում էին միմեանց :

Իսկ Սմբատը իբրեւ ունկնդիր լուռ նայում էր այդ սրտածմրիկ տեսարանին :

Բաժանւեցան երկու սիրահարները, ու սկսեցին միմեանց երեսի նայել, կարծես թէ չէին հաւատում իրենց աչքերին :

— Ասա՛ ինձ, ի՛մ հրեշտակ, ի՞նչը ստիպեց քեզ որ դաս ու կեանքդ վտանգես, միթէ չ'խղճացի՞ր քեզ վերայ :

— Ոչ, իմ թանկագին, քեզանից յետոյ ինձ համար կեանք չ'կար : Սէրը, սէրը, իմ սիրական ինձ մղեց այստեղ, ես ցանկանում էի քեզ հետ մեռնել, քեզ հետ ապրել :

Իսկ Սմբատը ամենաուրախ տրամադրութեամբ լսում .

երկու սիրահարներ խօսակցութիւնը և ուրախանում, որ ինքը ներկայ էր մէկ հարազատ և ամբիժ սիրոյ, որոնք ցանկանում էին Հայրենիքի փրկութեան սեղանում, կեանքը վայելել. կամ ապրել միասին, կամ մեռնել միասին :

Լոյսը բացւեցաւ : Արեւը իւր ճառագայթները ձգեց խոնաւ գետնին, որ միայն գոլորշին էր երևում :

Ամէն տեղ լուսաւորեց, լուսաւորեց նաև այն աւերած տները, քար ու քանդ եղած օջախները : Արեւը գետինը տաքացնելով տաքացրել էր նաև այն անմեղ գիւակները, որոնք թափթփւած էին ամէն տեղում, ամէն քարի տակ, ամէն թփի վերայ : Մարդագետինը, կանանչ մարդագետինը կարմրագոյն էր դարձել, իսկ արիւնի հոտը խառնուել էր օդի հետ ու մի սոսկալի հոտ էր ձգել անհուն տարածութեան մէջ :

Մեր երեք հազուադիւտ հերոսները, եղբայրացած ճանապարհ էին գալիս անընդհատ :

Մի քանի օրից յետոյ Պարսկական սահմանադէսից անցնում էին երեք հոգի ուրախ և զւարթ. դրանք մեր հերոսներն էին, որոնք զնացել ու իրենց պարտքը, իրենց խղճի պարտքը կատարել էին, և վերադառնում էին իրենց Հայրենիքը, իրենց հարազատների գիրկը, իրենց ծրագրած, երկրորդական նպատակները կատարելու :

Վ. Ե Ր Զ

Յ Ա Ն Կ

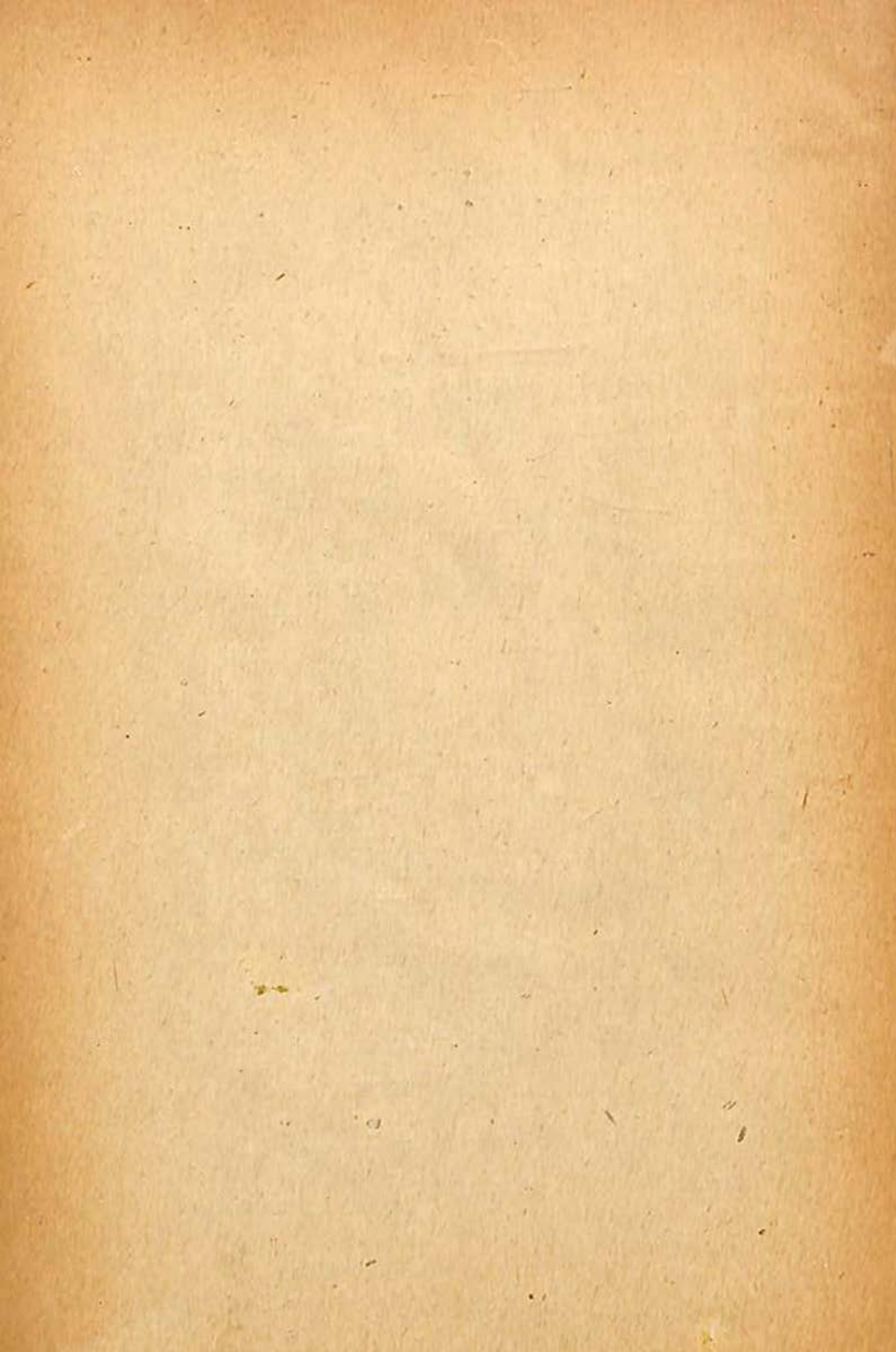
— 66 —

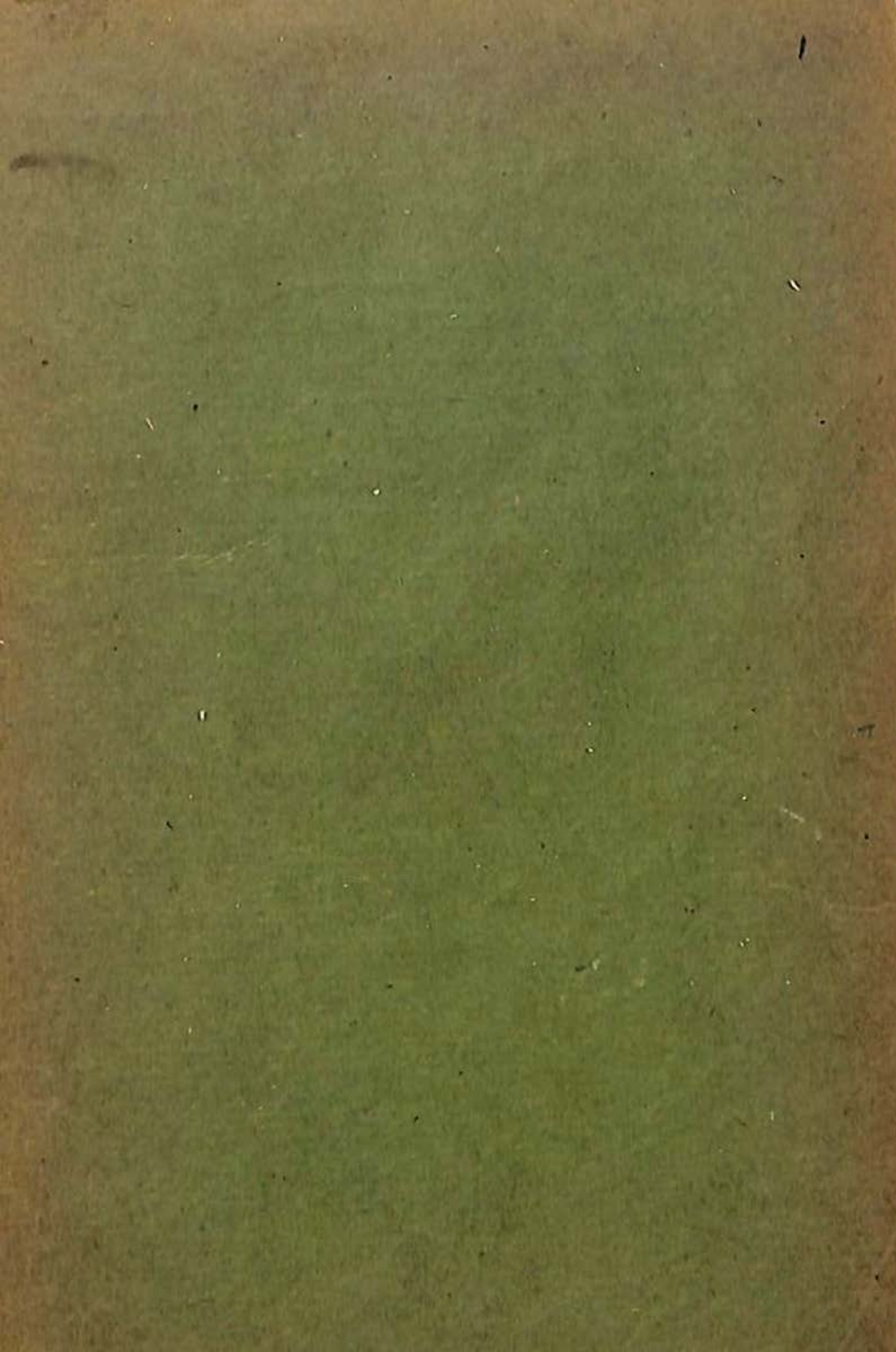
Հօն	3
բրեւ յառաջաբան (Լ. Տօլստոյ)	5
Հայ հեռոսի արժարանքը Ա.	7
» » » Բ.	15
» » » Գ.	19
» » » Դ.	25
ովկասի հեռոսունին Ե.	31

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Էգ	տող	սխալ	ուղիղ
3	15	բայց բողոք	բայց այդ բողոք
13	21	վաճանք	վաճանք
13	24	դրախտ, փախաւ	տրախտ փախաւ
13	25	արաւեցան	տրախտ
14	12	չեւ	չեւ
14	14	անկում	տանջում
14	16	ցանկանում	ցանկանում են
15	11	ի՞նչ տեսնեն	ի՞նչ է տեսնում
16	25	մէջը	մէջը
18	9	մօտ	—
19	5	վերջացրեց օրհորդը	օրհորդը վերջացրեց
19	5	տատ	տատ
23	15	միջից	միջի
23	17	ընկնում	ընկնում է
23	28	սեղանում	—
25	21	տանը	տանը
32	16	որ	եւ
35	7	մնալ	զմալ
37	2	էր	—
37	16	նակատագրին	նակատին
41	14	որ	ով որ
42	1	զտոյ	չտոյ
42	2	որ ողջ	որ նա ողջ
43	27	մօտ	—
44	33	ուր	որ
45	9	խաղ	խաղ
46	1	(եղ) բաց	(եղ) բաց
46	18	էր նրան	էր նրան
48	32	կրօնի	հնչակեանութեան

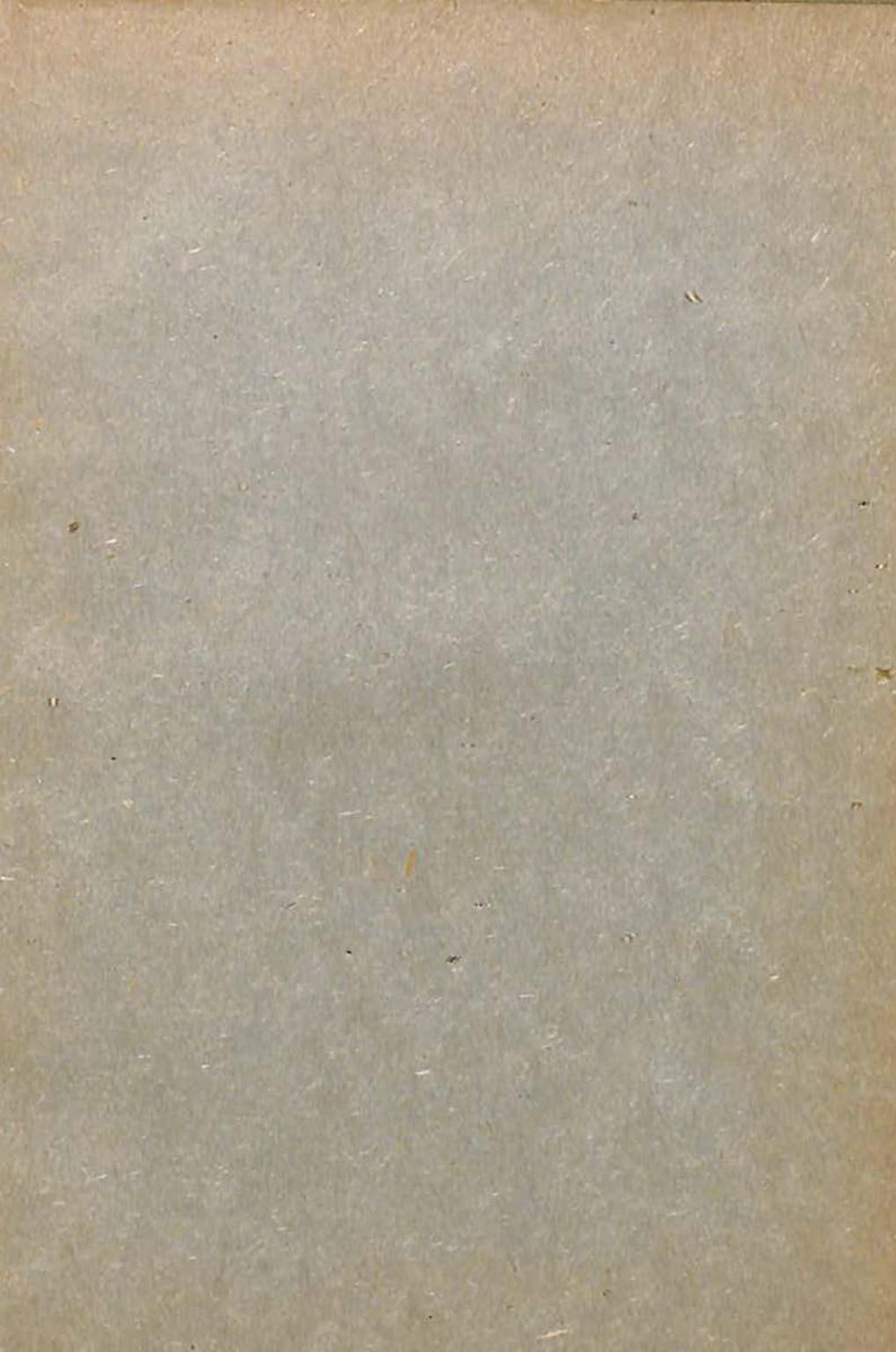
ԱՂԱՏ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

Զարգարեան Գրատունը այս շաբաթ հրատարակած է հին ու ազգային ու հայրենասիրական խորհրդով շաբաթ ամիսը մեծապէս զնան ուած են ընթերցասէր հասարակութեան կողմէ :

1. Սեւ Հողեր կամ Յետին Գիշեր Աւարաշեան, թատերերգութիւն Պետրոս Դուրեանի, 5 արար . . . 2
2. Աւերակ (Բանի յիշատակներ), Վահան Թովթակցի . . . 1
3. Ընդարձակ Հայկական Երգարան, Ա. հատոր . . . 3
4. Վանգոյժ Խրիմեան Հայրիկի . . . 1
5. Երգեր և Տաղեր, Պ. Դուրեան (պատկերով) . . . 1
6. Հայկոյժ Խրիմեան Հայրիկի . . . 2
7. Ընդարձակ Հայկական Երգարան, Բ. հատոր . . . 1
Նոյնը Ա. և Բ. հատոր 7 1/2, լաթակաղձ . . . 1
8. Աւերումն Անի մայրաքաղաքին, թատեր. Պ. Դուր.
9. Յաւին Տունը, (Բանտի յիշատակներ, Լ. Շաթրեան
10. Եղիա Տեմիրնիպաշեան, Լ. Էստանեան (պատկ.)
11. Նրիսասարգը, Տ. Բ. Լուի Պէնքս, թարգմ. Ռոզմէրի
13. Ժամանակ և Խորհուրդ իւր, Խրիմեան Հայրիկ,
հատուցք ի նպաստ Վանայ Վարդայ Վանքին .
14. Սով և Ման, Ուրուր
15. Միկո Բերրուածներ, Վահան Թովթակցի
16. Ընդարձակ Հայկական Երգարան, Գ. հատոր
17. Հայ Հերոսի Արեւունքը, Աշուղ Շահնազար
18. Ֆրանկո-քրեական պատերազմ կամ Չարքը Սրբին
աղա, կատակերգ. Եր. Օսեան, 3 արար

12. Զայնագրուած Հայկական Երգարան. — Խախտուած մեր բանի, չեմ ընդունելութիւնէն բացած ենք բաժանորդագրութիւն 2 գրուած Հայկական Երգարան քի Երգարան Երգարանով, լուսանկար ու կենսագրութիւններով : Ամբողջ հասոյթ պիտի բաղկանայ 20 տետրայինն 320 էջերէ : Բաժանորդագրութիւն ամբողջ գործին 20 դր.

Դիմել Զարգարեան Գրատուն, Կ. Պոլիս, Չաղմուկ ճրլ.
Թիւ 24-26 :

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0016061

ЦЕНА

11
10162